

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192203

UNIVERSAL
LIBRARY

मी-रामजोशी

प्रकाशक

शेठ हिरजी मोहनजी

शंकरवारी लेन, लोहाणा सॅनिटरी,

ठाकुरद्वार, मुंबई २

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन]

मुद्रक

आर्. आर्. बखले

मुंबई वैभव प्रेस,

सर्वेन्ट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीज् बिल्डिंग,

सॅटर्स्ट रोड, गिरगांव-मुंबई नं. ४.

फाटकी वाकळ—ठिगळ दुसरें

मी—रामजोशी

लेखक

भार्गवराम विठ्ठल वेरकर

किंमत २-८-०]

[ऑक्टोबर १९४१

मी-रामजोशी

प्रकरण पहिलें

मी वेदाभ्यासी बनलों

आयुष्याचं सिंहावलोकन करण्यांत केव्हां केव्हां जितकी गंमत वाटते, तितकंच दुःखही होतं. त्या सिंहावलोकनाची जेव्हां बखर करायची असते तेव्हां पुनःप्रत्ययाचा आनंद व्हायच्या ऐवजीं जुन्या आठवणीकडे द्रष्टा या नात्यानं पहातांना स्वतःच्या आयुष्याशीं एक प्रकारचा परकेपणा उत्पन्न होतो. माझ्या आयुष्यांतील प्रसंगांची ही बखर करतांना मलाही अशीच परकेपणाची नजर ठेवावी लागली आहे.

तसं पाहिलं तर सारा जन्मभर सर्वोनाच मी परका होतो—माझा मलासुद्धां परका होतो. प्रवाहप्रतिताप्रमाणें मी ही कामगिरी पतकरली त्याच वेळीं मी स्वतःशीं परका झालों.

बी. ए. होतांच सहज मी या निमगांवला आलों—अगदीं नकळत कॉॅंग्रेसचा प्रचारक म्हणून आलों. इथल्या पांडुअण्णा, धोंडशेट प्रभृति मित्रांची आणि बाबीकाका प्रभृति

मी-रामजोशी

विरोधकांची माझ्याशी जी गांठ पडली, या मैत्रीला आणि विरोधाला तोंड देण्याच्या कामी बावीकाकांची मुलगी किर्की आणि एका कुळवाड्याची मुलगी जनी यांनी माझ्याशी जे सहकार्य केले, त्यांतूनच निमगांवच्या भवितव्यांत बदल करण्याचे महत्कार्य माझ्या हातून सहज पार पडले—माझी ताकद नसतांनासुद्धा या महत्कार्याचे श्रेय माझ्या वांट्याला आले.

इंग्रजी शाळेचा मास्तर म्हणून मी इथल्या कामागिरीला सुरवात केली आणि व्यावरोबरच, गांवचे अन्नवन्न गांवच्या लोकांनीच निर्माण करावे, हे तत्त्व अमलांत आणण्यासाठी खादीची चळवळ सुरू करून केवढ्या तरी मोठ्या प्रमाणांत खादीची निपज करण्याचे काम मला यशस्वी करता आले. म्हणूनच या जुन्या प्रसंगांचे गिहावलोकरून करतांना मला समाधानाचे मौह्य अनुभवीत ही वखर लिहिणे सुखाचे झाले आहे.

झगड्याच्या प्रसंगाची आठवण आली, कीं आतां एक प्रकारे दुःख वाटते. त्यावेळीं वृत्ति तशी नव्हती. ईर्ष्येची आग पेटल्यामुळे वेभान होऊन मी कार्याला लागलो होतो. त्या कार्यांत जिथे तिथे झगडा देतांना मनाचा उत्साह अनावर होऊन त्याचे रूपांतर आवेशांत झाले होते. या आवेशाची पेटती आग विझवायला मित्रांनी आणि शत्रूंनी मला सारखीच मदत केली.

ही जी मैत्री होती ती वैयक्तिक नव्हती. शत्रुत्व होतं तेंही तसेच होतं. म्हणूनच शत्रु-मित्रत्वाच्या त्या भावनेला आत्यंतिक स्वरूप केव्हांच आले नाही आणि म्हणूनच हातीं घेतलेले काम यशस्वी करण्यांत मला अनोपेक्षित विजय मिळाला.

निमगांवांतला रस्ता झाल्यापामून गांवच्या लोकांची माझ्यावद्दलची श्रद्धा वाहू लागली होती. सोरे मला 'गुरुजी' म्हणत. पण तसे म्हणून घ्यायचा अधिकार मला कुठे होता ? धोंडशेटसारखी अधिकारी माणसंमुद्धा ज्यावेळीं मला 'गुरुजी' म्हणून मान देत त्यावेळीं माझी मलाच लाज वाटे. हीं सारीं माणसं फारशीं सुशिक्षित नव्हतीं—म्हणजे त्यांना इंग्रजी येत नव्हतं—मला इंग्रजी येत होतं, इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करून मी पदवीधर झालो होतो, तेवढ्याच एका अपघातासाठी हे मला 'गुरुजी' म्हणून मान देत होते. तसे पाहिले तर धोंडशेट हे माझ्यापेक्षा कितीतरी विद्वान होते. आर्यसमाजाचे अनुयायी असल्यामुळे वेदांचा आणि उपनिषदांचा त्यांनी चांगलाच अभ्यास केला होता. या ग्रंथांची मला पुरती ओळख-सुद्धा नव्हती. खोट्या अभिमानाला बळी पडून अज्ञानांत वावरून नेथे म्हणून मी धोंडशेटच्या नजरेखाली वेदांचा अभ्यास सुरू केला. धोंडशेट म्हणजे एक साधा व्यापारी—त्यांतून जातीचा भंडारी—'गुरुजी' म्हणून घेणारा मी पदवीधर त्यांच्या नजरेखाली अभ्यास

मी वेदाभ्यासी बनलों

करतो आहे याचं सर्वानाच आश्चर्य वाटलं. गांवच्या लोकांमध्ये माझ्याबद्दल चांगलाच आदर उत्पन्न झाला होता. ते मला जसा विद्वान म्हणून लेखीत तसाच एक कर्तबगार माणूस समजत असत. धोंडशेटवद्दल गांवच्या लोकांत कोणत्याही प्रकारचा विशेष आदर नव्हता. गांवच्या चार प्रतिष्ठित माणसांप्रमाणंच तेही एक, असं समजलं जात होतं. पण वेदा-उपनिषदांचा अभ्यास करण्यासाठी असा हा मी ज्यावेळीं त्यांच्याकडे जाऊं लागलों त्यावेळीं गांवच्या लोकांत धोंडशेटच्या योग्यतेबद्दल चर्चा सुरू झाली.

“हें काय वेड गुरू केलं आहे तुम्ही ?” किकी म्हणाली, “या असल्या अभ्यासांतून काय निष्पन्न होणार आहे ! आजच्या आपल्या कामाला वेद, उपनिषदं अन् ध्रुतिस्मृतींची काय जरूरी आहे ?”

“आज याचीच जरूरी फार आहे.” मी म्हटलं, “गांवांतल्या प्रत्येक माणसाची धर्मावर श्रद्धा आहे. आज जे रूढाचार चालत आले आहेत त्यांच्या अनुरोधानं धर्माची मर्यादा टरवली जाते. मूळ धर्म काय आहे हें कुणालाच माहीत नाही. आम्हां आपल्याला हिंदु म्हणवतो, पण हिंदु शब्दाचा खरा अर्थमुद्दां आपल्याला माहीत नाही—”

“म्हणजे ?” किकी म्हणाली, “हिंदु शब्दाला आज आपण समजतो त्याखेरीज निराळा का अर्थ आहे ?”

“आजच मला कळलं.” मी म्हटलं, “धोंडशेटनीं मला दाखवून दिलं तेव्हां कुठं माझ्या ध्यानीं आलं, कीं तुकारामाच्या वाङ्मयांतसुद्धां हिंदु हा शब्द नाही. त्याच्या पूर्वांच्या ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ग्रंथांतही हिंदु हा शब्द नाही ! शिवाजी महाराजांनीं जें राजकारण केलं त्यांतून ‘स्वराज्य’ हा शब्द निघाला. मराठ्यांचं राज्य म्हणजे स्वराज्य, असं समजलं जात होतं. हिंदुपदपादशाही हा जो शब्द वापरला गेला तो मुसलमानांच्या अनुप्रंगानं. मुसलमान लोक आम्हांला हिंदु म्हणत होते. हिंदु म्हणजे काफिर-बेरड-निरीश्वर-वादा-म्हणजे महंमद पैगंबरांनं आपल्या धर्मांत ईश्वराची जी व्याख्या केली आहे ती व्याख्या जे मान्य करीत नाहीत ते हिंदु, असं मुसलमान म्हणत होते. त्यावेळची राजवट मुसलमानांची होती. मुसलमानांची भाषा सर्वमान्य झाली होती. जुन्या मराठी भाषेंत उर्दू आणि पर्शियन शब्द हळू हळू प्रवेश करूं लागले होते. तेच शब्द वापरल्याखेरीज त्यावेळीं गत्यंतर नव्हतं. शिवाजी महाराजांनीं ते मुसलमानी शब्द वापरूनच पहिल्यानं आपलं राजकारण सुरू केलं— त्यांना प्रचार करायचा होता-हातीं सत्ता असल्याशिवाय प्रचार होत नाही-ती सत्ता हातीं

मी-रामजोशी

नव्हती तोंपर्यंत त्यांनी प्रचलित भाषेतून प्रचार केला—पण ज्यावेळी सत्ता पूर्णपणे हातीं आली त्यावेळीं जुनी भाषा मोडून नवी भाषा अस्तित्वांत आणण्यासाठी त्यांनी 'राजव्यवहार कोश' तयार करून घेतला. त्याचवेळीं स्वराज्य हा शब्द प्रचारांत आला. स्वराज्य म्हणजे आमचं राज्य. शिवाजीमहाराजांनी तें आमचं राज्य स्थापलं. तें स्वराज्य स्थापल्यानंतर ते फार दिवस जगले नाहीत आणि म्हणूनच त्यांनी प्रचारांत आणण्यासाठी नवीन तयार केलेली परिभाषा यावी तशी अमलांत न येतां प्रचलित भाषेनं पुन्हां उचल खाल्ली. म्हणून शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा इतिहास लिहिणाऱ्या बखरकरांनीं 'हिंदुपदपादशाही' हा जुना शब्द पुन्हां रुढ केला. मुसलमानांच्या प्रचलित भाषेला अनुसरून 'पादशाही' हा शब्द पुन्हां प्रतिष्ठित झाला होता. त्या पादशाहीच्या प्रतिष्ठेसाठीच हिंदुपदपादशाही हा शब्द पुन्हां प्रचारांत आणला गेला. मुसलमानांच्या नजरेनं पाहिलं, म्हणजे स्वतःला हिंदु म्हणवून घेण्यांत आम्हांला शरमच वाटली पाहिजे ! ”

माझं तें व्याख्यान ऐकत असतां किकी अगदीं स्तब्ध झाली होती. मी नुसती पोपटपंची करीत होतो. 'हिंदु' शब्दाचा खरा अर्थ कळ्यामुळं तो शब्द टाकून 'आर्थ' शब्द प्रचारांत आणणाऱ्या स्वामी दयानंदाचे अनुयायी असलेले धोंडशेट यांनीच मला ही माहिती दिली होती. ती माहिती साधार होती. उगीच कांहींतरी बोलायचं म्हणून धोंडशेट बोलले नव्हते.

मी थांबलों असं पाहून किकी म्हणाली, “श्रुतिस्मृतींच्या अभ्यासांतूनच का हा शोध लावलात ? ”

“अर्थांत नाहीं.” मी म्हटलं, “श्रुतिस्मृतींच्या अभ्यासानंतरचा हा अभ्यास आहे. पण श्रुतिस्मृतींचा अभ्यास करायला जर मी सुरुवात केली नसती तर हा प्रकाश मला मिळाला नसता. कुटुंब्या धर्माच्या अभिमानानं आपण झगडायचं? कशावर आधारला आहे आपला हा धर्म?—”

उत्तरासाठीं मी क्षणभर थांबलों तेव्हां किकी म्हणाली, “खरंच, मोठाच प्रश्न आहे हा ! कधींच नव्हता आला माझ्या ध्यानांत—पण आपला हा धर्म गीतेवर आधारला आहे असा माझा समज होता. ”

“नाहीं—” मी म्हटलं, “आपला धर्म आधारला आहे स्मृतीवर. गीतेंत आहे तें आपलं तत्त्वज्ञान—तो धर्म नव्हे. पण आपण तो धर्म म्हणून समजतो. चार वर्णांच्या समर्थनासाठीं आपण गीतेचा आधार घेतों. पण वेदांत हा वर्णभेद नाही. वेदांत देवळं नाहीत, मंदिरं नाहीत, इतकंच नव्हे तर विभूतिपूजा आणि मूर्तिपूजामुद्दां नाहीं. वेद प्रमाण मानतो तो

मी वेदाभ्यासी बनलों

आपला धर्म, पण वेदांनीं सांगितलेली प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या पंचमहाभूतांची पूजा टाकून आपण दगडाबोंड्यांची पूजा करित स्वतःला फसवतो आहोंत. ”

“ एकूण या वर्णभेदावरच घाव घालायचा आहे तुम्हांला ! ” किकी म्हणाली.

“ मला नव्हे— ” मी म्हटलं “ आम्हांला ! ज्या प्रकारच्या सुधारणा करायच्या म्हणून आपण म्हणतो आहोंत त्यासाठी आपल्याला वेदांचा आधार घेतला पाहिजे. गीता आधुनिक आहे, हें कुणीही सांगेल. बुद्धकालानंतरच्या पाणिनीनं व्याकरणाचे जे नवीन नियम बनवले त्या नियमांवर आधारलेल्या संस्कृत भाषेत गीता लिहिली आहे—म्हणजे महाभारत लिहिलं आहे—इतकं तें आधुनिक आहे. स्मृतीसुद्धां त्याच भाषेत लिहिल्या आहेत. म्हणून त्याही आधुनिक आहेत. कदाचित त्या गीतेच्या पूर्वीच्या असतील एवढंच. म्हणूनच आपल्याला वेदांकडे गेलं पाहिजे. अन् वेदांकडे गेलं, कीं आज आपल्यांत बोकाळलेला हजारों जातींचा प्रपंच खोटा ठरतो, इतकंच नव्हे, तर चार वर्णमुद्धां तितकेच खोटे ठरतात. म्हणून आपण आतां या लोकांना वेदांचा परिचय करून दिला पाहिजे. पुराणांच्या नांवाखाली, पुराण म्हणजे जुन्या समजल्या जाणाऱ्या या आधुनिक कादंबऱ्यांवर विश्वास ठेवणाऱ्या अंधश्रद्धालु लोकांचे डोळे उघडण्यासाठी त्यांना वेदांचा परिचय करून दिला पाहिजे. ”

लक्षपूर्वक किकी माझं तें भाषण ऐकत होती. दाराजवळ उभी राहून जनीसुद्धां श्रोत्यांचं काम करित होती हें तोंपर्यंत माझ्या लक्षांत आलं नव्हतं. आमचं भाषण सुरू झाल्यानंतर मधेंच केव्हांतरी येऊन ती ऐकत राहिली असावी असं मला वाटलं. ती पुढं येऊन बोलू लागली तेव्हांच तें माझ्या ध्यानीं आलं.

जनी म्हणाली, “ असं आहे का हें ? मग ह्या जाती आल्या कुठून ? ”

“ हें पहा जने, ” मी म्हटलं, “ जाती कुठून आल्या, केव्हां आल्या, कां आल्या, याच्या शोधाचा काथ्याकूट करित बसण्यांत कांहीं अर्थ नाही. वेदांत जाती नाहीत—वर्ण नाहीत—हें आपल्याला आतां कळलं. आतां आपण या पुढं जाऊंया आणि कामाला लागूया. ”

“ मी विचारलं कीं तुमचं हें असं चालतं, ” जनी म्हणाली, “ अशिक्षित आहें ना मी ! एवढा वेळ किकीला मारे व्याख्यान देत होतां अन् मी प्रश्न विचारातांच दांतखिळी कां बसते तुमची ? ”

“ असं पहा जने, ” मी वडिलकीचा आव आणून म्हटलं, “ ज्याला जितकं समजतं तितकंच त्याला तें सांगावं— ”

मी-रामजोशी

“ म्हणजे ? ” जनी म्हणाली, “ किकीला तेवढं समजतं अन् मला समजत नाही, असंच ना तुमचं म्हणणं ? किकी बी. ए. आहे, तुम्हीही बी. ए. आहांत. पण आज हें सारं शिकता आहांत कुणाकडून ? निमगांवच्या एका दुकानदार भंडाऱ्याकडूनच ना ? अन् तें मला समजणार नाही म्हणतां ?—बरं आहे. मीच जाईन धोंडशेटकडे. तुमची मध्यस्थी कशाला पाहिजे आहे मला ? ”

“ असं काय बोलतेस जने ? ” किकी म्हणाली, “ तुला कळत नाही असं का कुणि म्हटलं ? ”

“ आतां उगीच गिलावा करूं नका. ” जनी म्हणाली, “ ज्याला जितकं कळतं तितकंच त्याला तें सांगावं, असंच नाही का म्हटलं यांनीं ? असंच म्हणून यांनीं मला सांगायचं टाळलं ना ?—”

“ बरं, बरं ! ” “ मी म्हटलं, ” ती चूक झाली माझी. मला वाटतं धोंडशेटची भाषा माझ्या-पेशां तुलाच जास्त कळेल. आतां मी जें कांहीं किकीला सांगितलं तें माझ्या भाषेनं—धोंडशेटच्या नव्हे. त्यांनीं आपल्यापरीनं सांगितलेल्या गोष्टी मी माझ्या भाषेनं हिला सुनावित होतो, हें आतां माझ्या ध्यानी आलं. मी तुला तसं उत्तर दिलं याचं कारण हेंच होतं. ”

“ मग चालूं दे तर तुमचं व्याख्यान. ” असं म्हणून जनी निघून गेली.

“ रागावली वाटतं ? ” किकी म्हणाली, “ फार हळवा आहे तिचा स्वभाव ! जातीसारखंच आहे हें—ब्राह्मणासमोर शूद्र माणूस आपल्या हलकेपणाच्या जाणिवेनं जसा आंग चोरून वागतो, तसंच हें शिक्षित अशिक्षितांचं चालतं. पण शिक्षणाचा हा माझा अभिमान आतां नाहीसा होऊं लागला आहे. रिकाम्या वेळीं मी जनीच्या आजीबरोबर बोलत बसतें, तेव्हां मला कळून येतं, कीं शाळाकॉलेजच्या शिक्षणानंच कांहीं ज्ञान येत नाही. सुभेद्रेला अक्षरओळखसुद्धां नाही, पण ती म्हातारी एकेक बोलूं लागली म्हणजे मी केव्हां केव्हां अगदीं थकू होऊन जातें ! तुम्हीं कधीं बसत नाही तिच्या गोष्टीला, नाहीतर तुम्हांला सुद्धां कळून आलं असतं. ”

“ तेंच चाललं आहे. ” मी म्हटलं, “ तिलाच संकोच वाटतो. मन मोकळं करून असं इतक्या दिवसांत ती एकदांच माझ्याशीं बोलली अन् तें सुद्धां या जनीच्या बाबतीत. केवडा गुरैसमज झालाय या साऱ्या गांवाचा—” मी जनीचा सारा इतिहास सुभेदेनं सांगितला होता

मी वेदाभ्यासी बनलों

तसाच किकीला सांगितला. तो ऐकतांच ती स्तंभित झाली. अगदीं मुन्न होऊन तारवटलेल्या डोक्यांनीं माझ्याकडे पहात ती म्हणाली, “ असं आहे का हें ? मग माझं मन जें जनीकडे ओढ घेत होतं तें रक्ताच्या ओढीनं नव्हे तर ! आम्हीं भावंडं आहोंत असा माझा समज होता—” अगदीं रक्ष आवाजांत ती बोलत होती. बोलतां बोलतां ती थांबली, डोक्यांत आलेलं एकच लहानसं आसूं पदरानं टिपून घेऊन ती म्हणाली, “ तसं नव्हतं तर हें ! मग कां मला एवढा जर्नाचा ओढा वाटत होता ? कां एवढा लळा लागला होता मला ? नुसत्या माझ्या समजानं ? रक्ताची ओढ आणि गैरसमजाची ओढ या दोन्हीं ओढी सारख्याच का असतात ? मी मुलगी म्हणून काकांनीं माझा छळ केला—मुलगी म्हणूनच ते जनीचा छळ करीत होते असं मी समजत होतें, आई केव्हां केव्हां कांहींतरी अस्पष्ट बोलून माझा गैरसमज दूर करायचा प्रयत्न करीत असे—पण त्यावेळीं मला तें खोटं वाटे—काकांवर पांघरूण घालण्यासाठी आई मला खोटं सांगते आहे—” क्षणभर थांबून ती पुढं म्हणाली, “ असं होतं तर हें ! ”

विचार करीत ती कितीतरी वेळ उगीच बसली होती. तिची ती स्तब्धता मला भयानक वाटली. तें वातावरण मोडण्यासाठी मी म्हटलं, “ माझीच चूक झाली ही. मी सांगायला नको होतं तुला. सुभद्राच तुला स्वतः सांगणार होती. तिनं सांगितलं असतं तर तें निराळ्या भाषेत सांगितलं असतं अन् त्याचा परिणामही असा झाला नसता—” एकदम माझ्या डोक्यांत कल्पना आली अन् मी घाबरून म्हटलं, “ एवढ्यावरूनच जनी तुला दुरावत्यासारखी तर झाली नाही ? ”

“ त्याचाच विचार करते आहे मी ! ” असं म्हणून ती एकदम उठून निघून गेली.

माझ्या चुकीबद्दल मला पश्चात्ताप वाटूं लागला. दोघींचा एकमेकींबद्दल जो ओढा होता त्याची कारणं अगदींच निराळीं होती. जनीचं किकीबद्दल जें प्रेम होतं तें सहवासाचं होतं—आदराचं होतं—निस्सीम प्रेमाचं होतं. किकी जनीला जवळ करीत होती ती गैरसमजामुळं उत्पन्न झालेल्या एकारक्ताच्या जाणिवेमुळं. ब्राह्मणाचं बीज कुळवाड्याच्या क्षेत्रांत वाढलं, तरीही तें ब्राह्मणाचंच—तरीही तें आपलंच—असं समजून एका बीजाच्या माथेनं किकी जनीला वडिलकीच्या नात्यानं कुरवाळीत होती. तें अज्ञानांतलं प्रेम होतं.

आतां किकीला खरी हकिकत कळली—मला प्रथ पडला, आतां या दोघींचे परस्पर-संबंध बदलणार तर नाहीत ? जनीबद्दल मला खात्री होती. पण या नव्या जाणिवेमुळं किकीच्या मनावर काय परिणाम होईल याची अचुक कल्पना मला करतां येईना.

प्रकरण दुसरें

मी विचार करूं लागलों

जनीच्या हळव्या स्वभावामुळें मला पदोपदीं त्रास होणार कीं काय असं वाटूं लागलं. अगदीं क्षुळक वाटणाऱ्या बाबतींत सुद्धां तिच्या कुणबीपणावर आघात झाला तर तो तिला खपत नसे. वरिष्ठपणाच्या जाणिवेनं ब्राह्मण जसा आपल्या मोठेपणाला एवढासुद्धां धक्का बसलेला सहन करीत नाहीं, तशीच कुणव्याची जात आपल्या कनिष्ठपणाच्या जाणिवेनं हळवी होऊन बसली आहे काय, असा प्रश्न मला पडूं लागला.

ती हकिकत कळत्यापासून किकीच्या वर्तनांत अगदीं नाजुक असा फरक झाल्याचं मला दिसून येत होतं. जनीबद्दल वाटणाऱ्या तिच्या आपुलकींत कुठं ना कुठं तरी उणीव उत्पन्न होऊं लागली होती. हें विष असंच रुजत जाईल कीं काय याची मला भीति पडली.

जनीला तें माहित नव्हतं. किकीकडे पहातांना ती पूर्वीच्या निर्मळ आपुलकीच्या दृष्टीनंच वागत होती. मात्र सुभद्रेच्या ध्यानीं तें आल्यावांचून राहिलं नाहीं. त्या दोघी नाहीत असं पाहून तिनें मला विचारलं, “जनीची हकिकत किकीला सांगितलीत का ?”

मी ओशाळून होकार दिला. तेव्हां ती म्हणाली, “एवढं तुम्हांला कसं कळत नाहीं, गुरुजी ? किती झालं तरी किकी ब्राह्मण आहे—तिचा तो अभिमान कांहीं केल्या

मी विचार करूं लागलों

जायचा नाही—रागावू नका, तुमचाही अभिमान जायचा नाही ! आधीं श्रीमंत, त्यांत ब्राह्मण, स्यांतून गांवचे अधिकारी असे तिप्पट वरिष्ठ असलेले बाबीकाका, त्यांची ती मुलगी. तिनं श्रीमंती टाकली, अधिकार टाकला, पण ब्राह्मणाच्या रक्ताचा अभिमान जो तिच्या रक्तांत आहे तो काहीं केल्या जायचा नाही. निदान पांढरपेशेपणा तरी राहिल. त्यांतून ती शिकलेली, बी. ए. झालेली, हा आणखी एक वरिष्ठपणा आलेला—छेः अगदीं चुकलांत तुम्ही ! ” मी ओशाळून मान खालीं घालून वसलोंं होतों असं पाहून ती म्हणाली, “ रागावू नका. मी तुमच्या घरची मोलकरीण आहे. तुम्हीं धनी आहांत, मी चाकर आहे. चाकराच्या नात्यानं मी चाकरी करीन, पण वडिलक्रीचं नातं आलं, कीं मी वडिल आहे आणि तुम्हीं पोर आहांत. मी खुळीभोळी कुणव्याची बायको असलें तरी मी वडिल आहे. तुमच्यापेक्षां जगाचे चार अधिक धक्के मी खोळे आहेत. तसं म्हटलं तर जगाचे धक्केच मुळीं अजून तुम्हाला खायला मिळाले नव्हते—नुकती कुठं सुरवात झाली आहे—पण माझा जन्म मात्र सारखा दुसऱ्याच्या लाथा खाण्यांत गेला आहे. अशा लाथा मी खाल्ल्या आहेत म्हणून मला तुमच्यापेक्षां जास्त अकल आली आहे. म्हणूनच मी जशी वडील आहे तशीच जास्त अक्कलवान आहे. माझं ऐकलं नाहीत ही मोठी चूक केलीत ! जाऊं दे, आतां हें कसं सावरून घ्यायचं तें माझं मलाच पाहिलं पाहिजे ! ” असं म्हणून तीं आपल्या कामाला लागली.

माझ्या चुकीची जाणीव मला आधींच झाली होती त्यामुळं सुभेदेची ही कानपिळणी मला अधिक झोंबली. मला प्रश्न पडला, नोकराचा नोकरपणा वडिलक्रीच्या आड येत नाही का ? कुठं कुठं नोकरलोक धन्यावर सत्ता गाजवतात असं मी मुंबईत पाहिलं होतं. मोठमोठे गुजराती व्यापारी घरच्या रामागड्याच्या वडिलक्रीवर आपलं घर विसंबून रहात होते, ते याच आधारावर का ? इकडेही कदाचित तशां उदाहरणं असतील—मला अजून तीं पाह्यला मिळाली नव्हतीं—

मी विचार करूं लागलों तसतशी माझी मलाच लाज वाटू लागली. उच्च—नीच भेदाची कारणं किती सूक्ष्म असतात आणि त्यांच्या कार्यकारणभेदानं अधिकाराची कशी उलटापालट होते याची अंधुकरी कल्पना मला येऊं लागली.

जरी हें सुभेदेच्या ध्यानीं आलं तरी जनी मात्र पूर्वींच्या जिव्हाळ्यानंच वागत होती. हल्लीं ती फार खुषीत असे. तिनं आपलं सारं लक्ष कपड्यांची निपज करण्याकडे लावलं होतं. बारा मागाचे सोळा माग झाले होते. या सोळांची दुप्पट कशी होईल या महत्वाकांक्षेनं ती सुताची

मी-रामजोशी

पैदास करण्याच्या उद्योगाला लागली होती. त्या उद्योगांत ती इतकी रंगून गेली होती, कीं किकीच्या वर्तनांत उत्पन्न झालेला तो नाजुक फरक तिच्या लक्षांत आला नाही.

माझ्या आयुष्यांतले ते दोन विलक्षण प्रसंग मात्र मला सारखे जाणवत होते. आईच्या मृत्यूनंतर किकीनं केलेला अविचार आणि लग्नाच्या गोष्टी निघाल्यावर जनीनं दाखवलेला दुःखेपणा — या दोन्हीही प्रकारांचा माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम होऊन राहिला होता. त्या प्रकारावद्दल त्या दोघांना काय वाटत होतं तें मला कळणं शक्य नव्हतं. दोन्ही प्रकारांची जाणीव जनीला होती, पण जनीच्या हातून घडलेल्या त्या हळवेपणाची जाणीव किकीला नव्हता.

मी त्या गोष्टींचा कधीच उल्लेख करीत नव्हतो, त्याचप्रमाणे त्या दोघीही त्या प्रसंगाची जाणीव ठेवून माझ्याशी वागत नव्हत्या. ती जाणीव त्यांनीं ठेवली असती, एवढासा जरी संकोच दाखवला असता, तर मला निमगांव सोडून जाणंच भाग पडलं असतं.

त्या प्रकाराची पुनरुक्ति करणं किंवा तसल्याच कांहींतरी भावनावशतेचं प्रदर्शन करणं त्यानंतर दोघीनीही टाळलं होतं म्हणूनच मी सांवरून उभा राहिलों होतो.

तरीही माझ्या मनाची खळवळ थांबत नव्हती. मला प्रत्यक्ष दिसत होतं, कीं दोघीनाही माझ्यावद्दल एक प्रकारचं आकर्षण होतं. त्या आकर्षणाची छाननी मला करतां येत नव्हती. 'प्रेम, प्रेम' म्हणून जें कांहीं म्हणतात त्याची जनीला ओळख नव्हती. आणि प्रेमाच्या भावनेचा किकीला तिटकारा होता. लग्नाची कल्पना तिला दुःसह नव्हती—किंबहुना लग्न केल्याखेरीज आपल्याला गत्यन्तर नाही असं जरी तिला वाटत होतं तरी प्रेमाच्या आणि लग्नाच्या भावनेचे परस्पर संबंध आज ज्या स्वरूपांत जोडले जातात तो प्रकार मात्र तिला पटत नव्हता.

जनीची लग्नाची कल्पना पारंपरिक होती. लग्न केल्याखेरीज वायकांच्या जातीला गत्यंतर नाही म्हणूनच लग्न करणं अवश्य आहे असं तिला वाटत होतं. मानसिक आकर्षणावरवीरच शारीरिक दुःखेपणाही तिला जाणवत होता. पण आजन्म ब्राह्मणांत वाढल्यामुळं आणि त्यांतून आतां या आमच्या नव्या कुटुम्बपद्धतींत, अगदी थोडा काळच कां होईना, आयुष्य गेल्यामुळं घरठाव करण्याची तिची नजर साफ बदलली होती.

या प्रकरणीं माझं स्वतःचं मत काय आहे याचा मी स्वतःलाच प्रश्न केला, तेव्हां मला कांहींच उत्तर देतां आलं नाही. पहिला प्रश्न मनांत उभा राहिला तो हा, कीं लग्न

मी विचार करूं लागलों

करून संसार थाटावा असं मला मनःपूर्वक वाटतं आहे का ? मग कॉलेजांत असल्यापासून मी स्थळ हेरीत होतो तें कां म्हणून ?

एकदां असं वाटे, कीं लग्नाच्या भानगडींत पडूं नये. मी जें काम पत्करलं होतं त्यांतून मला जो मोवदला मिळत होता तो मोवदला लग्न करून संसार थाटायला पुरेसा नव्हता. कदाचित थापुदं मला जास्त पगार मिळाला असता—तसं पाहिलं तर या पगारांतसुद्धां गरिबीचा संसार थाटून मला राहतां आलं असतं. आज मी जरी लग्न केलं नव्हतं, तरी संसार थाटून बसलों होतो. त्या संसाराचा खर्च चालत होता. लग्न करून संसार थाटण्याइतकं उत्पन्न आपल्याला मिळत नाही अशी जी कल्पना माझ्या मनांत आली, ती स्वाभाविकपणे असलेल्या माझ्या मुंबईच्या दृष्टीची होती. खेड्यांतली दृष्टि अजून माझ्या आंगां पुरतेपणीं बाणली नव्हती. खेड्यांतल्या दृष्टीनं मी पाहिलं असतं तर प्रत्यक्ष अनुभवावरून लग्न करून संसार थाटणं मला अशक्य झालं नसतं, पण—

पण दुसरा प्रश्न होता तो हा, कीं आज मी ज्या प्रकारें आयुष्य कंठीत होतो त्याच परिस्थितींत राहची माझी तयारी होती का ? कीं तशी तयारी नसल्याची जाणीव कुठंतरी अंतःकरणाच्या सांदीक्रीप्यांत होती म्हणून मला तसं वाटलं ?

मी माझ्या मनाचा ठाव घेऊं लागलों. मन अगदीं दुश्चित होऊं लागलं—अगदीं कावून गेल्यासारखं वाटूं लागलं. आजच कुणी माझ्या लग्नाचा प्रश्न काढला नव्हता. पण झाल्या प्रकाराच्या आठवणीमुळे माझ्या मनावर जो परिणाम होत होता त्यामुळे असा कांहीं तरी विचार केल्यावांचून राहणं मला कठीण गेलं. कुणाला तरी विचारावं असं वाटलं, पण विचारणार कुणाला ? हा प्रश्न किक्रीला का विचारायचा ? तो प्रश्न विचारायला किक्रीशिवाय—जनीशीवाय देखील मी म्हटलं असतं—मला दुसरं कोण होतं ? जिव्हाळयाचं म्हणून म्हणायला या जगांत मला कुणीच नव्हतं. मुंबईत असतांना देखील मी कुणी मित्र जोडले नव्हतं. जे कांहीं मित्र जोडले ते निमगांवांत आल्यावर. मला इथं आणण्यांत पुढाकार जरी अण्णांनी घेतला होता तरी वडिलकीच्या दृष्टीनं धोंडशेटवद्दलच मला जास्त आदर वाटत होता. एकदां असं वाटलं, या कामीं धोंडशेटचा सल्ला घ्यावा का ?

तसं करायला मन धजेना ! कुठं तरी मन खटकत होतं. सुशिक्षितपणाची जाणीव वर उसळून येत होती. वेदा—उपनिषदांचा अभ्यास धोंडशेट यांनीं कितीही केलेला असला तरी

मी-रामजोशी

पदवीधराचं—त्यांतून ब्राह्मण पदवीधराचं—अंतःकरण अजमावायची यथार्थ कल्पना धोंडशेटना असेल असं मला वाटेना.

अशा रीतीनं धोंडशेट बाजूला पडले. अण्णांना विचारावं असं मनांत सुद्धां येत नव्हतं. क्रिकीला विचारणं तर शक्यच नव्हतं. जिव्हाळ्याचीं नातीं जोडलेलीं अशी हीं तीन माणसं !—

आणि जनी नव्हती का ? तो विचार मनांत येतांच मला कसंसंच वाटलं. माझ्या घरचं सैपाकीण—मोलकरणीचं काम करणारी जनी म्हणजे मी जोडलेली मैत्रिण ठरते का ? जनीच्या अशिक्षितपणामुळंच का मला असं वाटलं ? शिक्षणाचा संस्कार झाला नाही तरीही तिची मूळ बुद्धिमत्ता असाधारण होती. कांहीं बाबतींत ती क्रिकीपेक्षांही जास्त व्यवहारी होती. चार इंग्रजी ग्रंथ जरी तिला वाचतां आले नसते तरी खेडेगांवच्या व्यवहाराच्या अत्यंत विकट भाषेचं पुस्तक तिंनं चांगलंच अभ्यासलं होतं.

या व्यवहारांत सहीसलामत वावरायला मी आणि क्रिकीपेक्षां ती जास्त अधिकारी होती. इथल्या कामांत इतर कुणापेक्षांही तीच आम्हांला जास्त मार्गदर्शक झाली होती. हा सार्वजनिक प्रपंच चालवायला अवश्य असणारी कर्तबगारी आम्हांला दोघांपेक्षां तिच्या ठायींच जास्त होती. किंवहुना आमचा हा सर्व प्रपंच—शाळा खेरीज करून—तिच्याच कर्तबगारीवर यशस्वी होऊं लागला होता.

मग तिच्याबद्दल मला असं कां वाटलं ? सैपाकीण म्हणून ? मोलकरणी म्हणून ? आमच्या संसारांतली गृहिणी तरी सैपाकीणमोलकरणीच नसते का ? जुन्या काळच्या नजरेनं पहायचं तर कुठलीही गृहिणी सैपाकीणमोलकरणीच्या दर्जापलीकडे जाऊं शकत नव्हती. नव्या दृष्टीनं पाहिलं तरीही मोठासा फरक काय होता ? ती सैपाकीणमोलकरणी फार तर फुरमतीच्या वेळांत चार दोन वर्तमानपत्रं किंवा इंग्रजी पुस्तकं वाचीत बसली असती किंवा नसतीही.

पदवीधर गृहिणीची पदवी आमच्या या संसारांत कितीशी उपयोगी पडत होती ? माझ्या पूर्वींच्या कित्येक मुली बी. ए. होऊन संसारांत पडल्या होत्या, त्या तरी काय करीत होत्या ? कोणत्याही अशिक्षित गृहिणीपेक्षां कोणती जास्त कर्तबगारी दाखवीत होत्या ? संसाराचा कोणता बोजा अशिक्षित गृहिणीपेक्षां जास्त प्रमाणांत वाहून नवऱ्याचा भार त्या हलक्या करीत होत्या ? झाला तर नवऱ्याला त्या बायकोच्या पदवीचा उपसर्गच होत होता. अशिक्षित गृहिणीला विनतकार राबवून तरी घेतां येतं—पण सुशिक्षित गृहिणीच्या पार्यां तिच्या नवऱ्याचा घरखर्च मात्र जास्त वाढत जातो हें मी प्रत्यक्ष पाहिलं होतं.

मी विचार करूं लागलों

असं असतां मला जनीबद्दल असह्य वैषम्य कां वाटलं ? किक्रीच्या तुलनेनं तिच्या-कडे पहातांना माझी नजर अशी दूषित कां झाली ? कां मी कमी लेखलं तिला ?

माझा मलाच राग येऊं लागला. मन अगदीं कातावून गेल्यासारखं झालं. कशाला हा विचार करायला हवा ? आज काय अडलं आहे त्या वांचून !

आज नाहीं उर्यां—पण केव्हांतरी हा विचार केला पाहिजे होताच ना ? मग आजच तो विचार कां करूं नये ? ज्याप्रकारच्या प्रसंगांतून मला जावं लागलं होतं त्यांत जरी मी अलगपणें राहिल्यासारखं दाखवलं, तरीही व्हायचा तो परिणाम माझ्या मनावर झाला होता. म्हणूनच मला विचार केल्यावांचून रहावत नव्हतं. पुन्हां पुन्हां तोच विचार येई आणि मनाचा धडा करून मी तो विचार दूर लोटून देण्याचा प्रयत्न करीं.

किक्रीला काय वाटत होतं हें जरी मला सांगतां आलं नसतं, तरी या प्रकरणीं जनी मात्र अस्वस्थ झाली होती असं मला पदोपदीं दिसून येई. 'एवढंच ?' असं म्हणून ज्या मुद्रेनं तिनं माझ्याकडे पाहिलं होतं ती तिची काकुळतवाणी दृष्टि, वेळीं अवेळीं तिनं केणताच उद्गार काढला नाहीं तरी, माझ्या नजरेला येई. मी तिला शिकवायला बसलों, एकादा धडा समजावून देऊं लागलों, तर अन्यमनस्क होऊन ती त्या तसल्याच दृष्टीनं केव्हां केव्हां माझ्याकडे पहात राही, आणि मी बळेंच रागावण्याचा आव आणला म्हणजे माझी क्षमा मागून आपल्या धड्याकडे लक्ष लावी. आम्ही तिघंही बोलत बसलों तरी त्यावेळीं देखील तिची ती मुद्रा कारण नसतांना मला दटावित असल्याचा मला भास होई.

जनीचा स्वभाव बोलका नव्हता. तसं पाहिलं तर ती आंतल्या गांठीची होती. परिस्थितीनं तिला तसं बनवलं होतं. म्हणूनच ती कांहीं बोलत नसे. असल्या विषयांत मन मोकळं करून बोलण्याची मुभा असती तर ती पुन्हां माझ्या गर्ळी पडली असती अशी भीति मला वारंवार वाटे. अलिकडे तिचा स्वभाव जरा अंगचोर झाला होता. पूर्वीच्या इतक्या मोकळेपणानं ती माझ्याशीं वागत नसे. त्या प्रसंगानंतरच तिची वृत्ति अशी बनली होती.

लवकरच या प्रकरणाचा कांहीं तरी निकाल लावल्याशिवाय आमचं तें जगावेगळं कुटुंब सुखासमाधानानं चालणार नाहीं असं मला वाटूं लागलं.

प्रकरण तिसरें

आमचा शिमगा सुरू झाला

निमगांवांत शिमग्याच्या सणाचं फार मोठं प्रस्थ होतं. गांवच्या दृष्टीनं हा एक मोठ्यांतला मोठा सण समजला जात असे. होळीच्या पूर्वी दहा दिवस रोज कांहीं तरी करमणुकीचे कार्यक्रम असत. या कार्यक्रमावरोबरच रोज रात्रीं आट्यापाट्याचा खेळ सुरू असे. मुंबईच्या क्रिकेटच्या सामन्याइतकंच निमगांवच्या दृष्टीनं या आट्यापाट्यांच्या सामन्यांना महत्त्व असे. त्याशिवाय सुमारें दहा दिवस गाडीतळावर तमाशे होत असत. देवळाच्या दारांत ढोलतासे घेऊन वेळीं अवेळीं गांवचीं उनाड मुलं उगीच वाजवीत वसत असत, तें वेगळंच.

मुख्य मिरवणुकी, होळीच्या दिवशीं एक आणि रंगपंचमीच्या दिवशीं दुसरी, अशा दोन जरी सार्वत्रिक मिरवणुका होत्या तरीही पूर्णिमेनंतर पांच दिवस निरनिराळीं सोंगं आणि रोम्बटं यांच्या मिरवणुका असत त्या वेगळ्याच.

करमणुकीचं आकर्षण या दृष्टीनं यांतले दोन कार्यक्रम फार महत्त्वाचे असत. एक रोम्बट आणि दुसरा तमाशा. या रोम्बटाची कल्पना वाहेरच्या लोकांना फारशी नाहीं. पूर्वी या रोम्बटाचं स्वरूप लळितासारखं होतं असं मला सांगण्यांत आलं. म्हणजे नुसतीं निरनिराळीं सोंगं आणून त्या सोंगांनीं भूमिकेला अनुसरून अशीं भाषणं करून सोंगाची बत्तावणी करायची. नाटकाच्या

आमचा शिमगा सुरु झाला

प्रसारावरोबर हा लळिती प्रकार बंद झाला आणि चालू नाटकांतील साधारण अर्ध्या तासाचे प्रवेश निवडून ते प्रत्येकाच्या दारोदार जाऊन करून दाखवण्यांत येऊं लागले.

या प्रवेशांतील सर्व नट (अर्थात् स्त्री-पार्टीही) सजवलेल्या सोंगांनी पुढं वाद्यं वाजत मिरवणूक काढीत रस्त्यानें जात आणि काहीं मानकऱ्यांच्या घरीं, त्याचप्रमाणे जे कुणी मुद्दाम आमंत्रण देतील त्यांच्या दारीं जाऊन, अंगणांत उघडी रंगभूमी थाटून हा प्रयोग करून दाखवित असत. प्रयोग संगीत असला तर पेटीवाला तबलजी देखील आपलीं हत्यारें घेऊन या मिरवणूकीबरोबर हजर असे. ज्यांच्या दारीं हे प्रयोग होत ते आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें कांहीं तरी विदागी देत. त्या विदागींतूनच हीं रोम्बटं बनवण्याचा व करण्याचा खर्च भागवण्यांत येई. उत्पन्न कांहीं शिल्लक राहिलंच तर शिमग्याच्या शेवटीं या रोम्बटांत काम करणाऱ्या सर्व माणसांना एकादी थाटाची मेजवानी देण्यांत येई. अर्थांत ही सर्व मंडळी गांवातलीच असे. मुंबईला रंगभूमीवर आलेल्या अगदीं नव्यांतल्या नव्या नाटकांतले प्रवेश निवडून करण्यासाठीं निरनिराळ्या रोम्बटांच्या ताफ्यांची चढाओढ लागत असे.

तमाशाच्या बाबतींत मात्र अगदींच निराळी व्यवस्था होती. रोम्बटांप्रमाणें हे तमासगीर स्थानिक नसत. या शिमग्याच्या दिवगांत ग्रामदेवतेची मूर्ति बाहेर आणून एका विशिष्ट जागीं मंडप घालून तिची स्थापना करण्यांत येई. शिमग्याचे हे दहा दिवस देवाची बैठक त्या मंडपांतच असे आणि तिच्यापुढें हे तमाशे करण्यांत येत. तमासगीर लोक बहुधा वर्षासनवाले असत. क्रित्येक वर्षे तीच तमासगीर मंडळी प्रतिवर्षीं येऊन देवस्थानाकडून ठरवलेला तोच मेहनताना घेऊन जाई. त्याशिवाय तमाशा सुरु असतांना ' दौलतजादा ' चें जें उत्पन्न होई तें वेगळंच. या उत्पन्नाखेरीज उत्सव संपल्यावर या तमासगिरांचे तमाशे हौशी लोक टिकठिकाणीं करवात, तेंच उत्पन्न थंड्याच्या दृष्टीनें या लोकांना महत्त्वाचें होतं. देवस्थानाकडून मिळणारी तैनात त्या मानानें अगदींच सामान्य असे.

या तमाशाला आजुबाजूच्या खेड्यांतले शेंकडें लोक येत असत. रोज तळावर हजारों लोकांची गर्दी होई आणि त्या हजारों लोकांतून कांहीं निवडक लोक आपल्या शक्त्यनुसार तमासगिरांचा ' दौलतजादा ' करीत.

हा एक धार्मिक विधि समजला जाई. हे तमासगीर बहुधा महार किंवा कोल्हाटी असत. तमाशाचें स्वरूप सर्वस्वी अश्लीलतेनें भरलेलें असलें, तरी त्यांतील ' बतावण्या ' म्हणजे

मी-रामजोशी

पौराणिक खंडप्रवेश असत. राधाकृष्णाच्या शृंगारचेशांच्या वर्णनाखाली शारीरशास्त्राची अत्यंत नाजूक चर्चा उघड्या भाषेत केली जाई.

तसे पाहिले तर हे तमासगीर मोठे कलाकुशल होते. हजरजवाबी तात्कालिक विनोद करण्यांत त्यांचा हातखंड होता. या विनोदाला अश्लीलतेची छटा असली तरी रसिकतेचे नाजूक स्वरूप त्यांत दिसल्यावांचून रहात नसे. ज्या लावण्या आणि छकडा म्हटल्या जात त्या बऱ्याचशा अश्लील असल्या तरी काव्याच्या दृष्टीने उच्च दर्जाच्या होत्या असें मला तरी वाटलं. कांहीं सोज्वळ लावण्याही म्हटल्या जात असत—नाहीं असें नाही. पण मागणी असे ती या अश्लील लावण्यांना. बापलेक, अगदी लहान मुलंसुद्धां एका जागीं बसून ह्या लावण्या मिटक्या मारीत ऐकत. त्यावद्दल कुणाला संकोच वाटत नसे. मला असें दिसून आलं, कीं या अश्लीलतेची जाणीव श्रोत्यांना मुळींच नसे. अगदीं घरगुती दृष्टीनें ही अश्लीलता ऐकली जात होती. जेवणं खाणं, हिंडणं फिरणं, प्रवास करणं, वगैरे प्रसंगावरोबरच, समाजांत अस्तित्वांत असलेले पण उघडपणे होत नसलेले, सांसारिक प्रसंग या बतावण्यांतून वर्णिले जात असतांना, अगदीं निर्मळ मनानं श्रोते तीं वर्णनें ऐकत असल्याचं पाहून मला पहिल्यानं धक्का बसला.

हा प्रकार ह्या खेडगांवच्या लोकांच्या इतका आंगवळणीं पडला होता, कीं त्यांत कांहीं विशेष आहे—टाकाऊ आहे असें कुणालाच वाटत नसे. 'गांवांत' ग्राम्यतेची कल्पना कां यावी ? 'ग्राम्य' शब्द असाच का प्रचारांत आला ? ही ग्राम्य वृत्ति स्वाभाविक होती कीं अस्वाभाविक होती ? जीं वर्णनें ऐकून माझ्या अंगावर शहोर आले तींच वर्णनें अगदीं स्वाभाविक रितीनं गांवचा लहानमोठा श्रोता एवढामुद्धां विकल्प मनांत न येतां कसा ऐकतो याचं मला आश्चर्य वाटलं.

निरनिराळ्या उत्सवांत देवळांतून कीर्तनें होत. पण त्यांना बहुधा प्रतिष्ठित लोकांचीच गर्दी असे. कीर्तनांत सांगितल्या गेलेल्या कथानकांचं 'ग्राम्य स्वरूप' या तमाशांत असे. म्हणूनच का सर्वसाधारण बहुजनांची इथं गर्दी होत होती ? प्रतिष्ठितांसाठीं प्रतिष्ठित स्वरूपाचं कीर्तन, तसाच ग्राम्य लोकांसाठींच का हा ग्राम्यस्वरूपाचा तमाशा ?

या तमाशाबद्दल अण्णांना कांहीं विशेष वाटत नव्हतं. पण धोंडेशेट मात्र शिमग्यांत होणाऱ्या प्रत्येक प्रकारच्या प्रत्येक उत्सवाबद्दल चिडून विरोध दाखवीत असत. मी पहिल्यानं इथं आलों त्यावेळीं या उत्सवांत मिसळलों नव्हतो, इतकंच नव्हे, तर हे उत्सव कसे होतात हें मी ढुंकूनसुद्धां पाहिलें नव्हतं. पण या वर्षी ज्यावेळीं मी उघड्या डोळ्यांनीं पाहूं लागलों त्यावेळीं

आमचा शिमगा सुरु झाला

खेडेगांवांत या उत्सवांचं महत्त्व किती मोठं आहे याची कल्पना मला आली. राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाची जितकी गडबड पूर्वी शहरांत होई तितकीच गडबड आणि तितकाच उत्साह या शिमग्याच्या उत्सवासाठी खेड्यांत दाखवला जाई. खेड्यांतली प्रत्येक सामुदायिक चळवळ अशा कोणत्याना कोणत्या तरी धार्मिक बाबीवर आधारलेली आहे असं जेव्हां मला दिसून आलं, त्यावेळीं कोणत्याही प्रकारची सामाजिक सुधारणा करणं खेड्यांत किती विकट आहे याची बरीचशी कल्पना मला आली. आणि त्याच दृष्टीनं प्रचारकार्यातील आमचे निरनिराळे प्रयोग कसे करायचे याचा मी विचार करूं लागलों

धोंडशेटना या प्रकारांची चीड होती. हे सारे प्रकार एकदम बंद झाले पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह होता. हे प्रकार बंद करण्याचे प्रयत्न त्यांनीं आपल्या परीनं करून पाहिले तरी त्यांत यश न आल्यामुळं ते स्वतः वाजूला सरले—पण त्यामुळं कांहींच कार्यभाग झाला नाही. जें व्हायला नको होतं तें होत राहिलं होतं आणि तें बंद करण्याची ताकद त्यांच्या ठिकाणीं नाही म्हणून धोंडशेट मात्र गांवाच्या दृष्टीनं या कामीं अधर्मा आणि दुबळे ठरले होते.

उघड्या विरोधानं हें काम होणार नाही असं मला वाटूं लागलं. अस्पृश्यतानिवारणाचा एक कार्यक्रम आमच्या समोर होता. पण त्या कामीं आजवर आम्हांला कांहीं करतां येत नव्हतं. या कामाला सुरवात करायला या शिमग्याच्या उत्सवांतून मला एक आधार सापडला. ढोल वाजवणं हें महाराचं काम. तासेवाजंत्री जरी शूद्र वर्गांतले असले तरी त्यांतला कुणीही केव्हांच ढोल वाजवायला तयार झाला नसता. शिमग्याच्या दिवसांत ढोलाला मोठं प्राधान्य असल्यामुळं महाराला मोठा मान असे. अडवून चार पैसे उकळण्याची संधि महाराला याच वेळीं मिळे. प्रत्येक ठिकाणीं ढोल पाहिजे होता आणि महाराखेरीज इतर कुणी ढोल वाजवणं शक्य नव्हतं. म्हणून महार अशावेळीं बहुधा आजारीपणाचं ढोंग करून गांवकऱ्यांकडून पैसे उकळीत असे आणि पैसे उकळूनही आपण अशा परिस्थितींत येऊन उत्सव साजरा केला या उपकाराचा बोजा गांवकऱ्यांच्या माथ्यावर चढवीत असे.

या शिमग्याच्या उत्सवांत असा एकच दिवस असे, कीं त्या दिवशीं महाराची कदर कुणी करीत नसे. होळीच्या रात्रीं महारानं आपला ढोल खालीं ठेवायचा आणि गांवच्या प्रत्येक मानकऱ्यानं गळ्यांत ढोल घालून तो वाजवायचा, असा शिरस्ता होता. त्या दिवशीं बिचारा महार केविलवाणं तोंड करून ढोल वाजवीत असलेल्या या साऱ्या ब्राह्मणांपासून शूद्रापर्यंतच्या साऱ्या मानकऱ्यांकडे पाहून उदासवाणा होत असे. एक दिवस आपला अधिकार गेला अस

मी-रामजोशी

महाराजा वाटे आणि एक दिवस आपण हा अधिकार मिळवला या अभिमानानं प्रत्येक पांढरपेशा वेहोश होऊन ढोल वडवीत असे. ढोल गळ्यांत बांधणं आणि ढोल वाजवणं या प्रकाराच्या मुळाशी जी अस्पृश्यतेची भावना होती—जबरदस्त भावना होती— त्या भावनेचा हलकेपणा विमळून प्रत्येक पांढरपेशा एक दिवसापुरता महार होण्याचा हा मोठा मान आपण गंपादन केला अशा अभिमानानं मिरवत असे. त्या दिवशी महाराची शिवाशीव कुणी पाळीत नसे आणि ढोल घातल्याचं प्रायश्चित्त म्हणून कुणी स्नानही करीत नसे. या दिवशी असं स्नान केलं, म्हणजे अस्पृश्यतेची कल्पना मनांत आणली, तर पाप लागतं असा प्रत्येकाचा दृढ विश्वास असे.

उभ्या वर्षांत एक दिवस इथं अस्पृश्यतानिवारण होत आहे हें पाहून मला आनंद वाटला आणि या सुतानं स्वर्ग कसा गांठावा याचा मी विचार करूं लागलो.

शिमग्याच्या उत्सवापूर्वी मुंबईच्या तरुण विद्यार्थ्यांपैकी कांहीं विद्यार्थी निमगांवांत आले होते. अस्पृश्यतानिवारणाच्या पूर्वीच्या संभेत ज्यांनी मला विरोध केला तेच हे विद्यार्थी होते. इथ आल्याबरोबर त्यांनी शिमग्याच्या उत्सवाविरुद्ध चळवळ करण्यास सुरवात केली. पूर्वीच्या इतिहासाचा आधार घेऊन त्यांनी या कामी धोंडशेट्या पाठिंबा मिळावला. या वावर्तीत मी अगदी तटस्थ राहिलो होतो. सार्वत्रिक विरोध उत्पन्न होईल अशी कोणतीही गोष्ट करायची नाही असा मी निश्चय केला होता. मला गांवकऱ्यांची सद्गानुभूति पाहिजे होती. त्यांच्या ज्या रूढ समजुती होत्या, त्या समजुतींमागं जी एक अनिर्वचनीय अशी धर्मभावना होती, त्यांच्यावर एवढासुद्धां आघात केलेला त्यांना चटकून जाणवत असे म्हणूनच या विरोधकांशी मी जरी सहमत होतो तरीही त्यांच्या कोणत्याच कार्यक्रमांत भाग घेण्याचं मी टाळलं.

किकीला तें आवडलं नसावं. तिनं प्रत्यक्ष तसं वोलून दाखवलं नाही. वळणावळणानं तिनं माझी कानउघाडणी करायचा प्रयत्न केला.

त्या दिवशी धोंडशेट्याच्या अध्यक्षतेखाली या नव्या तरुणांनी सभा भरवून व्याख्यानं दिली. त्या सभेला मी हजर राहिलो नव्हतो. धार्मिकतेच्या नांवाखाली होत असणाऱ्या अश्लील प्रकारांवर टीका करण्याचं ज्यावेळी या तरुण व्याख्यात्यांनी सुरु केलं, त्यावेळीं श्रोत्यांनी त्यांची हुंरेवडी केली. धोंडशेट्यां सुद्धां कुणि वोलूं देईना.

सभा उधळली गेली आणि या सभेला हजर राहिलेली किकी आवट तोंड करून घरीं आली.

आमचा शिमगा सुरू झाला

आल्यापासून ती सारखी फणफणत होती. गांवकऱ्यांच्या मुखेपणावर कोरडे हाणीत होती. ती मला म्हणाली, “ आज अगदीं भेकडपणा दाखवला तुम्हीं. या सभेला तुम्हीं हजर राहिलं पाहिजे होतं. अत्यंत महत्त्वाच्या अशा या बावीतली सुधारणा जर तुम्हीं करायची नाही तर आलांत कशाला या गावीं ? किती ओंगळ प्रकार होतात या शिमग्यांत ! पाहिलेत ना ते ? धोंटशेटना सुद्धां आज कुणी बोलूं दिलं नाही. तुम्हीं असतां तर त्यांची अशी फजिती झाली नसती. केवढा भेकडपणा केलात हा ! ”

तिचा तो त्वेष पाहून जनी मोटमोठ्यांनं हंमूं लागली तेव्हां तिचा संताप आणखी वाढला. रागानं फणफणत ती म्हणाली, “ हंसायला लाज नाही वाटत तुला जने ! त्यांतलीच ना तूं ? तुलादेखील शिमगा हवा आहे. ती वोंव, ते तमाशे, तीं रोम्बटं, तें ढोल बडवणं, हा सारा धुमाकूळ पहातांना आम्हांला कशी चीड येते हें कसं कळायचं तुला ! राच्या रोम्बटांमागून तूं हिंडतेस, मिरवणुकीमागून तूं फिरतेस, तमाशालासुद्धां जातेस ! होय ना !—”

“ हो- ” जनी म्हणाली, “ लहानपणापासून तेंच करीत आलेंय मी. मला कांहीं वाटत नाही त्यांत ! ”

“ ती घाणेरडी भाषा ऐकतांनासुद्धां ? ” किक्कीनं विचारलं.

“ कुणव्याच्या घरची भाषा तुम्हीं ऐकली नाही ! ” जनी म्हणाली, “ रोज शिमगा चालत असतो आमच्या घरांत. रोज हीच भाषा ऐकतां आम्हीं. तुम्हांला तेवढी शिमग्यांत ऐकूं येते. पण आमच्या घरांतून हा शिमगा रोज चालला आहे हें तुम्हां लोकांना कुठं माहित आहे ? वर्षांतून एकच दिवस तुम्हीं ही भाषा ऐकतां म्हणून तुमच्या अंगावर शहारे येतात. आम्हांला तें रोजचंच आहे म्हणून आम्हांला कांहींच वाटत नाही त्याचं. आजीला विचार हवं तर. ”

“ खरं आहे तें. ” सुभद्रा म्हणाली, “ खरोखरच आम्हांला त्याबद्दल कांहीं वाटत नाही. घरीं बोलतांना आम्ही रोज हलक्या आवाजांत बोलतो, आतां शिमग्यांत मोटमोठ्यांनं बांवा मारतील. तुम्ही मोठीं माणसं ना ? तुम्हीं असलं कांहीं बोलत नाही. बोललांत तर एका शिमग्याच्या दिवशीं. या एका दिवशीं तो तसला शब्द उच्चारून प्रत्येकानं बांबू मारलीच पाहिजे असं शास्त्र आहे म्हणून वरं. तेवढी तरी आठवण रहाते तुम्हांला. नाही तर आमची रोजची भाषा कशी असते हें तुम्हां लोकांना मुळीच कळलं नसतं. ”

मी-रामजोशी

म्हाताच्या सुभद्रेचे ते उद्गार ऐकून क्रिकीच्या रागाचा पारा क्षणभर खाली उतरला—तरीही ती धुमसत होती. तिने तो राग माझ्यावर काढला. ती म्हणाली, “या लोकांची गोष्ट सोडून या पण माझा आरोप आहे तो तुमच्यावर. या वेळीं तुम्ही धोंडशेटच्या वाजूं उभं रहायला हवं होतं. पूर्वीचा राग असला म्हणून काय झालं ? पूर्वी या लोकांनीं तुम्हांला जेव्हां विरोध केला तेव्हां मीच नाहीं का झगडायला उठलं ? पण आतां त्यांची वाजू न्यायाची आहे—या वेळीं नको का त्यांना पाटिवा द्यायला ? अयोग्य कामांत विरोध करायचा, तशी योग्य कामीं मदत नाहीं का करायची ? तिथं जुना इख धरून वाजूला वसून रहाण्यांत कसला पुरुषार्थ ? ”

“ या वेळीं मला कांहींच उत्तर द्यायचं नाहीं. ” मी म्हटलं, “ गांवांतल्या बहुसंख्य लोकांना विरोध करणं चांगलं नव्हे याचा अनुभव मी त्या पूर्वीच्या प्रसंगीच घेतला आहे. त्या वेळीं त्यांच्या खासगी गोष्टी चव्हाळ्यावर आणून याच तरणांवर मात करायचा तूं प्रयत्न केलास म्हणून त्यावेळीं तुझा जय झाला. खासगी गोष्टी काढून त्यांचे कान पकडले नमते, त्यांची लबाडी त्यांच्या पदरांत घातली नसती, तर नुसता वादविवाद करून त्यावेळीं त्यांना निरुत्तर करतां आलं नसतं. असंच होतं ना तें ? ”

क्रिकी क्षणभर उगीच राहिली. जनी हंसत होती. रागारागानं जनीकडे पहात ती मला म्हणाली, “ ही जनीच तुम्हांला गांवढळ करते आहे. सुधारणेचा अभिमान विसरून दिवसेंदिवस तुम्ही गांवढळ बनत चाललां अहांत !— ”

“ या गांवातच रहायचं आहे मला. ” मी शांतपणें म्हटलं, “ गांवढळ झाल्याशिवाय मला गांवढळांचं अंतःकरण पारखतां यायचं नाहीं. ”

“ वरं वरं ! ” क्रिकी म्हणाली, “ मग गांवढळ होऊन रहा तर. या कामीं तुमचं आमचं पटायचं नाहीं. ” असं म्हणून ती रागारागानं निघून आपल्या खोलींत जाऊन बसली.

क्षणभर मला वाईट वाटलं. जरी मी तिला टाकून बोललो नव्हतो तरी तिच्या ठाम सम-जुतीवर मी न बोलतां आघात केला होता. मी प्रयोग करून पहात होतो—पूर्वीच्या अनुभवानं शहाणा होऊन ते प्रयोग करतांना शक्य तेवढी खबरदारी घेत होतो. उपदेशकाच्या भूमिकेवर उभं राहून खेडवळाला कांहीं सांगायचा प्रयत्न केला, तर आदरानं नमस्कार करून तो घरीं निघून जातो आणि अगदीं स्वाभाविकपणं ऐकलेला उपदेश आपोआप विसरतो, हें मी पाहिलं होतं. कीर्तनं, पुराणं भाविकपणानं ऐकून घरीं जातांच विसरण्याची जी आंधळी संवय,

आमचा शिमगा सुरू झाला

अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या खेडवळाच्या अंगी बाणली होती ती काढून टाकायला उपदेशकाची वरिष्ठ भूमिका स्वीकारणं परिणामकारक होणार नाही असा माझा ठाम समज झाला होता. कुणाचंही न ऐकतां या प्रकरणीं स्वतःच्या बुद्धीनं वागायचं मी ठरवलं. सर्वांच्या विरोधाला मी सहज तोंड दिलं असतं, पण या बाबतींत मला किकीर्शांच विरोध करावा लागणार आहे हें पाहून माझं मन क्षणभर उदास झाल्यावांचून राहिलं नाही.

प्रकरण चवथें

मी आणखी गांवढळ बनलों

मुंबईहून आलेले हे तम्रण विद्यार्थी कांदांतरीं विशेष कार्यक्रम आंखून आले होते. मागल्या खोंपेला गढजगल्या सांपडलेली संधि साभून हिंदुधर्माच्या अभिमानाच्या नांवाखालीं त्यांनीं मला विरोध केला होता खरा पण या खोंपेचा प्रचार करतांना ते हिंदुधर्मावरच कोरडे हाणान होते. किंकात्या त्यांच्यावद्दल जी आपुलकी वाटली ती त्यांच्या याच धोरणामुळं.

या तम्रणांत विनायक निमगांवकर हा प्रमुख अमून श्रीकांत देसाई हा त्याचा मुख्य हस्तक होता. वार्धाचे तिघे चौघे नुसते आपल्या गांवीं आले होते म्हणून या दोघांवरोवर फिरत होते, एवढेंच.

तरां पाहिलें तर विनायक हा मोठा बुद्धिवान आणि चतुरस्र विद्यार्थी होता. नुकताच तो पी. ए. झाला होता आणि लों कॉलेजांत जात होता. श्रीकांतानें तीन वर्षे इंग्रशीं झगडा करून कॉलेज सोडून दिलें होतं. तो स्वतःला कम्युनिस्ट म्हणवीत असे. मराठी वोलण्याचा त्याला मोठा निटकारा होता आणि म्हणूनच इंग्रजी न वोलणाऱ्या माणसाबरोबर वादविवाद करायचें तो टाळीत असें. निमगांवांत राहिल्यापासून किंकीला इंग्रजी बोलायची संधि फारच क्वचित येत होती. जनीला खिजवण्यासाठी पहिल्या पहिल्यानं मी तिच्याशीं इंग्रजींत बोलत असें खरा पण पुढें आपोआप ती संवय सुटली. पण हा श्रीकांत भेटल्यापासून किंकीनं आपल्या इंग्रजीवरच्या प्रभुत्वाचें प्रदर्शन करायला सुरवात केली.

मी आणखी गांवढळ बनलों

विनायक आणि श्रीकांताचा प्रचार मोठ्या धुमधडान्यानं सुरू होता आणि किकी त्यांच्याबरोबर फिरून त्यांच्या प्रचारकार्याला मदत करीत होती. या कामीं धोंडशेटचा पाटिवा मिळाल्यामुळं किकीलाही आवेश चढला होता.

सुरळीतपणानं चाललेले आमचे कार्यक्रम यापुढं विघडणार कीं काय अशी भीति मला वाटूं लागली. किकीनं काहीं केलं तरी नको म्हणायचं नाही असें मी ठरवलं होतं. विरोधानं ईर्ष्या वाढते याची मला कल्पना होती. माझं तें तटस्थ धोरण पाहून जनी अस्वस्थ होत असे.

शाळेचा वेळ सोडून किकी बहुधा विनायक श्रीकांताबरोबर फिरत असे. केव्हां केव्हां रात्री जेवायला यायलासुद्धां तिला उशीर होई. ती येईपर्यंत आम्हां तिची वाट पहात बसत असूं. असें असूनही मी कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून जनी मला म्हणाला, “ किकी बहावत चालली ओढ असें नाही तुम्हांला वाटत ! ”

“ वाटून काय उपयोग ! ती काहीं लहान नाही. आपण मार्ग एकाच तोडीचीं आहोत— निदान ती आणि मी तरां ! वडिलकीं गाजवायचा मला मुळींच आधिकार नाही. बरोबरीच्या नात्यानं जें सांगायचं तें मी एकदां सांगून टाकलं ओढ, यापेक्षां मी जास्त काय करणार ? पण तूं कां सांगत नाहींम तिला ? ”

“ मी सांगितलं असतं,” जनी म्हणाली, “ पण पाटित्यापागूनच मला तिची भीति वाटते. कितीही अवसान आणलं तरी मनाची ती हळवी ओढ हें मलाच एकट्याला माहित आहे: अन् त्यांतूनही माझ्या शब्दाचं वजन तिच्यावर कसे पडणार ! किती झालं तरां मी आर्शाक्षित ! सहज बोलूं लागलं तरी ती अलिकडे माझ्याशीं बोलतांनासुद्धां मोठमोठे इंग्रजी शब्द वापरते. त्यांचा मराठी अर्थ विचाराला तर तो काहीं तिला सांगतां येत नाहीं. म्हणून मी बोलायचंच सोडून दिलेंय तिच्याशीं ! ”

माझ्याइतकीच जनांही तटस्थ राहूं पहाते आहे हें पाहून मला समाधान वाटलं. कांहीं झालं तरी निषेध करायचा नाहीं असा मी निश्चय केला होता. काय चाललं आहे याची हाकिकत अलिकडे किकी मला सांगत नसे; मला तें पटत नाहीं हें तिला माहित होतं. अंधश्रद्धेला माझा विरोध होता, खोटीं धार्मिक बंधनं मला आवडत नव्हतीं, किंबहुना धर्माचं अवजड ओझं झुगारून देण्याकडेसच माझी प्रवृत्ति होती हेही ती जाणत होती. पण मी उघड विरोध करीत नाहीं म्हणून ती नाराज होती. उघड विरोध करण्याची संधि मिळाल्यामुळं स्वतःच्या उत्साहाच्या चरितार्थासाठीं त्या संधीचा ती भरपूर फायदा घेत होती.

मी-रामजोशी

शिमग्याचा उत्सव सुरु झाला त्यावेळी गांवच्या सर्व लोकांनी मला आमंत्रण दिलं. या उत्सवांत अण्णा आणि रामभाऊ हे प्रमुख पुढारी होते. त्यांच्याच जोडीनं मीही एकाद्या प्रमुख पुढाऱ्यागारखा या उत्सवांत मिरवत होतो, त्याच वेळीं किक्की उत्सवाविरुद्ध जोराची चळवळ करीत होती.

आमच्यांतच उत्पन्न झालेल्याचा फाटाफुटीची शत्रुभित्रांना सारखीच जाणिव होत होती. अण्णांना जसं दुःख होत होतं तसंच दोन्ही बाजूच्या ब्राह्मणवटारांतील मंडळीला समाधान वाटत होतं. आमच्या बालेकिल्ल्याची एक तरी वीट टांसळत असलेली पाहून आपला जय होत आहे असं त्यांना वाटू लागलं होतं.

जनीला दुःख होत होतं तें याचंच. ती परिस्थिति तिला फारच जाणवत होती. किक्कीच्या वर्तनावद्दल ती भारीच खंत घेऊन बसली होती. शिमग्याच्या उत्सवांत बायका मिसळत नव्हत्या. नाही तर तीदेखील आमच्याबरोबर हिंरिरीनं पुढं आली असती.

मी विरोध करीत नाही असं पाहून अण्णांना समाधान वाटत होतं. शिमग्याच्या प्रत्येक कार्यक्रमांत मी भाग घेत होतो. रोज जाखड्या निघत होत्या. त्या जाखड्यांत गांवच्या लोकांबरोबर हातांत रूमाल घेऊन मीही नाचत असलेला पाहून सर्वांना माझ्याबद्दल जशी सहानुभूति वाटू लागली होती तसाच किक्कीला माझा राग येऊं लागला होता.

त्या दिवशीं किक्की मला म्हणाली, “ शिमग्याच्या या बीभत्स उत्सवांत तरी तुम्हीं भाग घेणार नाहीं असं मला वाटत होतं. कमळींतरी अर्थशून्य गाणीं म्हणत निलेज्जपणानं रस्त्यांत फेर धरून नाचणाऱ्या कुणवट्यांच्या जोडीनं तुम्हींसुद्धां कसे नाचू लागलांत ? कशी लाज वाटत नाहीं तुम्हांला ? शिक्षणाचा कांहींच संस्कार शिळक राहिला नाहीं का तुमच्या आंगीं ? काल तुम्हीं जाखडींत नाचत होतां अन् त्याचवेळीं मी रस्त्यानं जात होतें. विना-यकानं गुणानं तुमच्याकडे बोट दाखवून माझ्याकडे पाहिलं तेव्हां मला मरणप्राय दुःख झालं. हा काय वेडेपणा चालवलाय तुम्ही ? ”

मी हसलो आणि म्हणलं, “ दोन प्रकारचे अभिमान माझ्या हृदयांत सळसळत होते. पहिला अभिमान जन्मजात ब्राह्मण्याचा अन् दुसरा अभिमान युनिव्हर्सिटींतून मिळालेल्या ब्राह्मण्याचा. या दोन अभिमानांच्या कैफानं आजवर मी या खेड्यांतल्या लोकांकडे पहात होतो. त्या श्रेष्ठवाच्या दृष्टीमुळं त्यांची सहानुभूति वाटायच्या ऐवजीं मला त्यांची कीव येत होती.

मी आणखी गांवढळ बनलों

कीव येण्याइतकी वरिष्ठपणाची जाणीव जागी झाल्यामुळं माझा अधःपात होतो आहे असं मला वाटलं म्हणूनच हे दोन्ही अभिमान झाडून जाण्यासाठी मी आज निमगांवच्या जाखडीत नाचतो आहे ! ”

माझं तें भाषण ऐकून किकी तुच्छतेनं हंसली आणि म्हणाली, “ हे नवं तत्त्वज्ञान माझ्या-समोर मांडताहांत वाटतं ? अभिमान ब्राह्मण्याचाच असेल तर धोंडशेट कां आमच्या बाजूला आले ? ते कांहीं ब्राह्मण नाहीत—भंडारी आहेत— ”

“ धोंडशेट ‘ भंडारी ’ नाहीत. धोंडशेट ‘ आर्यसमाजी ’ आहेत. भंडारीपणा टाकून त्यांनीं होमहवनाला जी सुरवात केली आहे ती भंडाऱ्याला ब्राह्मणाच्या वरच्या दर्जाला आणण्या-साठी. त्यांच्या समाजाच्या तत्त्वाप्रमाणे सारेच उच्चवर्णीय आहेत—कुणीच अधोवर्णीय नाहीत. सारेच वैदिक आहेत—पण माझा अनुभव निराळा आहे. मोठी संख्या आहे ती अधोवर्णीयांची. त्या कनिष्ठ लोकांना ब्राह्मण करण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षां मूठभर ब्राह्मणांना कुणवी करणं जास्त सुलभ होईल असं मला वाटतं. कनिष्ठाला वरिष्ठ होणं कठीण जातं. त्याला निरनिराळ्या मर्यादा असतात. शैक्षणिक, जन्मजात असलेल्या स्वाभाविक, आर्थिक आणि राजकीय मर्यादेमुळं कनिष्ठाला वरिष्ठ होतां येत नाही. पण साऱ्या मर्यादा झुगारून बहुसंख्य कनिष्ठांच्या पायरीला येणं वरिष्ठाला सुलभ आहे हें तुलासुद्धां कवूल करावं लागेल. तूंच नाही का आपलं घर टाकून या कुणव्याच्या संसारांत येऊन पडलीस ? जनीची किकी करणं कठीण आहे पण किकीची जनी होणं अगदीं सोपं आहे, असं नाही तुला वाटत ? ब्राह्मणाचे कुणवी कसे करावे याच्याच विचारांत मी आहे. आणि त्या प्रयत्नाची पहिली पायरी म्हणून मी जाखडीत स्वतः नाचतो आहे. ”

किकी क्षणभर उगीच राहिली आणि नंतर म्हणाली, “ टीक आहे. तुमच्या मार्गानं तुम्ही चला, माझ्या मार्गानं मी जातें. तुमच्या म्हणण्यांत तथ्य नाही असं मी कांहीं म्हणत नाही, तरीही मला वाटतं, कीं तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणं ही तुमची अधोगतीच आहे—” किकी पुन्हां क्षणभर स्तब्ध राहिली आणि म्हणाली, “ मलासुद्धां प्रश्न पडला आहे, वर जावं कीं खालीं उडी घ्यावी. पुन्हां मन डळमळूं लागतं. पण वाटतं, तुमचा मार्ग कुठं तरी चुकतो आहे. या खुळ्याभोळ्या लोकांच्या समजाला दुजोरा देतांना संवयीनं तुम्हीदेखील त्यांच्यासारखेच होणार नाहीं कशावरून ? ”

मी-रामजोशी

“वेमावधपणं मी त्यांच्यांत उडी घेत नाहीं वरं किकी !” थोडासा वडिलक्रीचा आव आणून मी म्हणजे, “अंतरांत मी अगदीं सावध आहे. विहिरींत बुडलेल्या माणसाला वर काढण्यासाठीं मी विहिरींत उडी घेतोय — बुडण्यासाठीं नव्हे ! मी पोहणारा आहे या जाणिवेनेंच मी ही उडी घेतोय आणि ती जाणीव जोपर्यंत जागी आहे तोपर्यंत मला अधोगतीची मुळीच भीति वाटत नाही.”

त्यावर किकी कांठींच बोलल्या नाही. माझा मुद्दा तिला पटला असावा; पण आवडत्या तत्त्वाच्या अभिमानाने ती आपला हट्ट सोडीत नगावी असें मला वाटलं. जनी मात्र मुक्ताच्याने हें सारं भाषण ऐकून होती. आम्हीं बोलत असतांना तिनें मध्यें तोंड घालायचा प्रयत्न केला नाही. किकी कांठीं बोलत नाहीं असें पाहून मी जनीला विचारलं, “तुला काय वाटतं जनें ?”

“मला काय वाटायला ?” जनी म्हणाली. “तुज्या या देवाधर्माच्या उचापती मला नको आहते. गर्गवांना धागभर अन्न कमं मिळेल याच्याकडे लक्ष आहे माझे. पोटभर खायला अगलं कीं या साऱ्या उचापती आटवतात —”

“चुकतेय जनें—” किकी म्हणाली, “आज शिमग्यासाठीं जो पैसा खर्च केला जातोय तो कुणाचा आहे ?”

“कुणाचा आहे असें तुला वाटतं ?” जनीनें चिडून विचारलं, “गरीवांच्या वर्गण्यांनीं का हे उगव होत असतात ? तेवढे गरीब नाचायला येतात; पण ते त्यांना नाचवायला तुम्हीं आहांत म्हणून. पदरचे पैसे खर्च करून धर्माच्या नांवाखालीं तुम्हीं त्यांना असे नाचवतां, ते पुढं वारा मारून त्यांना फुकट राववून ध्यायचं असतं म्हणून. उत्सव म्हटला कीं लोक धांवतात. गरीवांना वाटत असतं, सर्वांनीं केव्हांतरी एकां एका जागीं जमावं—अशा रीतीनें तुम्हीं सावकार लोक त्यांना जमवून नाचवतां ! त्यांना वाटतं सावकारांचे हे उपकार झाले आपल्यावर ! सावकारांच्या कृपेशिवाय आपला धर्म रहायचा नाहीं असें समजून ते नाचतात— म्हणूनच मी म्हणतें, कीं आधीं त्यांना पोटाला खायला मिळू दे. घांसभर तुकडा हक्कानं मिळाला कीं आपोआप त्यांचे डोळे उघडतील.”

जनीचं तें भाषण ऐकून मी आश्चर्यचकित झालों. या एवढ्याशा कुणव्याच्या पोरीला एवढी खोल दृष्टि आली कुडून ! दरिद्री पुष्कळच होते. पण त्यांना हें जाणवत नव्हतं— हिलाच कां जाणवलं ?

मी आणखी गांवढळ बनलों

तुच्छतेनं हंसून किकी म्हणाली, “ आपलं एकच तुणतुणं तूं वाजवतेस झालं. धर्माचा प्रश्न आणि पोटापाण्याचा प्रश्न, हे दोन प्रश्न अगदीं वेगळे आहेत—”

“ मुळीच नाही. ” जनी म्हणाली, “ धर्माच्या मार्गं लोक कशाला लागतात ? देवा माझं बरं कर, मला अन्न वस्त्र दे, माझ्या पोरवाळांना सुखा ठेव, माझं घरदार शाबूत राहूंदे, असे नवम करण्यासाठीच ना हा धर्म ? देवापुढं नाचतात ते देवानं आपलं बरं करावं म्हणूनच ना ?—”

मला वेदांतील ऋचांची आठवण झाली. तुकत्याच ऋग्वेदांतल्या ऋचा मी थोंडशेटकडच्या पुस्तकांतूनच वाचल्या होत्या. त्यांत हीच मागणी केली नव्हती का !—माझीं शेनं फोफावून येऊं देत, माझीं गोधनं वाई दे, रोगराई नाहीशी होऊं दे. मला वाटलं, वैदिक प्रार्थनेचं भावडं स्वरूपच देवाच्या नवसांत दिसून येत आहे का ?

“ तरीही चुकते आहेस जने. ” किकी म्हणाली, “ दुःख नाहींयं करण्यासाठी म्हणूनच कांहीं माणूस देवाकडे थांब घेत नाहीं: सुखायमाधानाच्या काळांतसुद्धां देवाची आराधना करतो ती कशासाठी ? ”

“ आपलं सुख टिकावं म्हणून ! ” जनी म्हणाली, “ दुःखाच्या वेळीं दुःख नाहींयं व्हावं म्हणून आम्हीं देवाला आळवतों अन् सुखाच्या वेळीं सुख नाहींयं होऊं नये म्हणून आळवीत असतों, एकूण एकच. हा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे. पोटभर मिळालं, कीं कधीं कोण देवाची आठवण करतो ?—हं ! हं, थांब, तूं काय म्हणणार तें गमजलं मला. सुखीं माणसंसुद्धां देवपूजा करीत बसतात खरीं, पण ती नुसती लवाडी आहे. गरिवांचे गळे कापणारा माणूस आपण मोठा सज्जन आहे असें ठरवण्यासाठी ‘ देवदेव ’ करीत असतो. तें वाधानं पांघरलेलं मेढ्याचं कातडं असतं. यापेक्षां दुसरं कांहीं नाहीं. ”

मला आश्चर्य वाटलं. आम्हीं पोपटासारखे बोलत होतो पण तीं आमचीच भाषणं ऐकून जनी त्याच्यावर विचार करीत होती. आमच्याच भाषेनं आम्हांला उत्तरं देत होती. प्रत्येक कुणव्याला असंच वाटत असेल का ? मनांत आलं तरी बोलून दाखवतां येत नाहीं—वालायची भाषा अवगत नाहीं—म्हणून तो मुकाट्यानं रहात असेल का ?

मी किकीला म्हटलं, “ या वादांत कांहीं अर्थ नाहीं. सक्तीनं कुणी कुणाचीं मनं दुसऱ्यावर लादूं नयेत. श्रद्धा पाहिजे, पण अंधश्रद्धा नको. बुद्धीला पटलं पाहिजे—अनुभवाच्या चटक्यांनं

मी-रामजोशी

बुद्धी जागी झाली पाहिजे. तोंपर्यंत केलेली सारी चर्चा, सारा उपदेश निष्फळ होत असतो. तुला वाटतं तें तूं कर, मला वाटतं त्याप्रमाणं मला वागूं दे. मी तुला अडथळा करीत नाहीं अन् तूंही माझ्या आड येऊं नकोस. ”

“जशी तुमची मर्जी.” असं म्हणून किकी स्वस्थ राहिली. माझं बोलणं तिला पटत नव्हतं. या उत्सवांत मी जातीनं भाग घेत असल्यामुळं माझी अधोगती होते आहे असं तिला अंतःकरणपूर्वक वाटत होतं. माझ्या कार्याची हानी होऊं नये या प्रामाणिक इच्छेनंच ती मला या प्रकारापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करीत होती. तिच्या सद्विचारांमधून मलाही शंका नव्हती. म्हणूनच मी तिचं मन दुखवलं नाहीं. वादविवादानं विरोध वाढतो, तेजस्वी माणसं विरोधामुळं हट्टाला पेटतात, याची पूर्ण कल्पना असल्यामुळंच मी किकीपुढं नमतं घेतलं.

तिला तें जाणवलं अमात्रं. ती म्हणाली, “मला वाटतं, अलिकडे माझ्यापेक्षां तुम्हांला जनीचंच म्हणणं जास्त पटतं. वाद घालीत वसायची तुम्हांला संवय नाहीं हें मला माहित आहे—वाद घालीत वसणं मला आवडतं हेंही तुम्हांला माहित आहे. पण माझं तोंड बंद करण्यासाठीं जनीला पुढं करून तुम्हीं स्वस्थ वसतां—”

“थांब, थांब,” मी म्हटलं, “असा गैरसमज करून घेऊं नकोस. किती झालं तरी आपण शहरी माणसं आहोंत. तूं इथली खरी, तुझं लहानपण या खेड्यांतच गेलं, पण त्यावेळीं तूं अजाण होतीस. कळू लागलं तेव्हांपासून तूं मुंबईला आहेस.—पहिल्यापासून शहरांत रहाणारा मी, अन् बुद्धीची वाढ होतांना शहरांत आलेली तूं, हीं दोघंधी सारखींच ! या खेड्यांतल्या कांड्याकुड्यांत वावरणाऱ्या जनीलाच खांचखळगे कुटं आहेत तें चांगलं माहित आहे. आम्हांला वाट दाखवायचा अधिकार जनीचा आहे—सुमद्रेचा आहे. खेडेगांवांत रहाणारे असले तरी जन्मजात मोठेपणाच्या आणि सावकारीच्या जाणिवेनं बावीकाका जसे या खेड्याला परके आहेत तसेच आम्हीही आहोंत—फक्त दोघांची भूमिका निराळी. आमचं अज्ञान जसं आड येतं तसाच बावीकाकांचा खोटा अभिमान आड येतो आहे, एवढंच ! ”

“ठीक आहे.” किकी म्हणाली, “तुमचं अज्ञान घेऊन तुम्हीं वसा, काकांचा अभिमान सर्वाना जाणवतोच आहे; आतां मला काय करतां येतं तेंच मी पहाते. माझ्या डोळ्यांनीं मी पहाणार—मला जनीचं गुरूत्व नको आहे. ”

किकीचें तें भाषण ऐकून जनी आपल्याशींच हंसली.—मलाही वाईट वाटलं—वाईट वाटलं म्हणण्यापेक्षां माझ्या मनांत एक नवाच संशय निर्माण झाला. किकीला जनीचा मत्सर

मी आणखी गांवढळ बनलों

वाटतो आहे का ? कां असा मत्सर वाटावा तिला ? मीच आहे का त्याचं कारण ? जनी हंसली ती किकीवर आपण जय मिळवला म्हणून का ?—जनीच्या बाजूनं मी भांडलों तो किकीपेक्षां जनीवद्दल मला जास्त आपुळकी वाटते असं तिला वाटलं म्हणूनच का ? म्हणूनच का ती हंसली ?

जनीचं तें हसणं मोठं अर्थपूर्ण होतं. किकीनं त्यावेळीं तिच्याकडे पाहिलं असतं तर तिला जनीची चीड आली असती इतक्या खंयचटपणानं ती हसली होती. तें पाहून मला बरं वाटलं नाहीं. जनीच्या अंतरंगाचा ठाव अजून मला लागला नव्हता. जनी माझ्या जातीची नव्हती—जातीची म्हणजे वर्णाश्रमाच्या जातीची नव्हे, तर व्यावहारिक जातीची. मी आणि किकी ज्या संस्कृतींत वाढलों होतो तिच्यापेक्षां जनी अगदीं वेगळ्या संस्कृतींत आणि वेगळ्या परिस्थितींत लहानाची मोठी झाली होती. तिची नजर स्वाभाविक होती. आमची नजर विशिष्ट प्रकारच्या शिक्षणानं ठाकूनठोकून तयार केलेली, अर्थांत वनावट होती. म्हणूनच जनीचं म्हणणं मला ग्राह्य वाटत होतं, याचा विचार किकीनं केला नव्हता.

दिवसेंदिवस मला दिमून येऊं लागलं, कीं किकी जनीच्या लोभापामून दूरावत होती.

प्रकरण पांचवें

मी ढोल बडवला

शिमग्याचा उत्सव जोरांत आला होता. रोज आठ्यापाठ्याचे सामने सारखे सुरू होते. जाखड्यांचे ताफे फेरा धरीत रोज गांवच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत हिंडत होते. रोमटं दारोदार फिरत होती आणि तळावर देवाचा मांड भरला होता त्या ठिकाणी तमाशे सुरू होते. त्या दिवशीं पहिल्यानंच मी तमाशा पाहिला. कला आणि अश्लीलपणा या दोहोंचा सुंदर मिलाफ मला त्या तमाशांत दिसून आला. कड्याच्या कडकडाटानं नाचणारीला जें स्फुरण येत होतं, बेहोष होऊन नाचतांना शृंगारिक अंगविक्षेप करण्याइतकी अंतःकरणांतील भावनेची जागृती जी त्या नाचणाऱ्या बाईच्या ठिकाणी दिसून येत होती, ती पाहून मी आश्चर्यचकित झालों.

पहिल्यानं ती कला मला अगदीं रानटी वाटली. ठाय लयींत चाललेला तो गणिताच्या मर्यादेनं टाकलेल्या मोजक्या पावलांचा नाच नव्हता. उत्तरहिंदुस्थानी बायांचे नाच मी मुंबईला पाहिले होते. नव्या संप्रदायांतले उदयशंकरा नाचही मी पाहिले होते. त्या नाचांत मार्दव होतं, अचुकपणा होता, लयी होती, मोजक्या तालावर केलेले मर्यादित अंगविक्षेप होते, सुशिक्षिताचं अंतःकरण उल्लसित होण्याजोगी केलेची नाजुक आंखणी त्या नाचांत होती. त्या उत्तर-हिंदुस्थानी, मणिपुरी नि कथाकली नृत्यानं केलेचं सुशिक्षित स्वरूप दाखवलं जात होतं.

मी ढोल बडवला

तमाशांतील नाचाचं स्वरूप असल्या कलात्मक दृष्टीला रानटी वाटलं असतं. पण मला वाटलं, तें स्वाभाविक होतं—मानवी होतं. त्याच्यांत अतिमानवीपणाचा रेंखीवपणा नव्हता—खोटी मर्यादा नव्हती—सुसंस्कृतपणाची बनावट छटा नव्हती. जें काहीं होतं तें अगदीं नैसर्गिक, अगदीं स्वाभाविक ! त्या कलेचं स्वरूप तयार केलेल्या वागेंतल्या—खत घालून वाढवलेल्या फुलासारखं कृत्रिम नव्हतं. अफाट जंगलांत निसर्गाच्या बळावर वाढल्यामुळं वेफाम पसरलेल्या रानफुलांच्या ताडव्याप्रमाणं उघड्या वाऱ्यावर मोकाट झळाळणाऱ्या रानफुलांच्या असंख्य हेलकाव्यांच्या एकत्रित स्वरूपाप्रमाणं त्या तमाशांतील कलेचं स्वरूप अमर्याद होतं. त्या नाचांतील पावलांचा मार नाजुक नव्हता. तें तांडव होतं—तें नृत्य नव्हतं—त्या तांडवामुळं रारी भूमि हादरून जात होती. त्या तांडवाशीं समताल असणाऱ्या अमर्याद अंगविक्षेपामुळं असंख्य प्रेक्षकांचा समाज थरारून कामुकतेचीं बीरासनं घालीत होता. त्या नाचाच्या द्वारें आणि त्या नाचाला प्रेरणा देणाऱ्या लावणींतील शब्दांच्या द्वारें कामुकतेचा जो उठाव केला जात होता तो जितका स्वाभाविक होता तितकाच विशुद्ध आणि निर्मेळ स्वरूपाचा होता. तें देवांचं स्वर्गीय नृत्य नव्हतं—पराकमी दैत्यांचं तें निसर्गाम तांडव होतं. सुसंस्कृतपणाचा त्यांत मागमूसमुद्धां नव्हता. संस्कारहीन स्वाभाविकतेची ती कमाल मर्यादा होती.

तें अपूर्व दृश्य पाहून मी भान विसरलों. कामुकतेचे शब्द कानीं येत होते पण त्या शब्दांचा भावनांवर परिणाम होत नव्हता. त्या नृत्यांतील अंगविक्षेपाशीं समांतर असणारे शब्द वादळाच्या वेफाम वाऱ्याप्रमाणें चौफेर उधळले जात अमतांना प्रेक्षकथ्रोता बेहोष होत होता खरा, पण त्या बेहोषपणांत निसर्गाच्या नागव्या स्वरूपाची जी विलक्षण तद्रूपता होती तिचा अंदाज जाणक अंतःकरणाखेरीज इतरांना झाला नसता.

या विषयांत मी जाणता नव्हततों. अगदीं अजाणपणें मी तमाशा पहाण्यासाठीं आलों—तमाशा या नांवामाणें असणारी टाकाळपणाची सार्वत्रिक भावना मनांत असतांना आलों. पण प्रत्यक्ष तो पाहिल्यानंतर या सार्वत्रिक समजावडल पुन्हां विचार करावा असं मला वाटूं लागलं.

त्या सर्व दृश्यांत अश्लीलता होती यांत शंका नाही. पण ती अश्लीलता जाणवत होती माझ्यासारख्या पांढरपेशाला. राधाकृष्णांचे प्रसंग मधें 'सोंगें' या नांवाखालीं केले जात होते. त्यांत कृष्णगोपीच्या संवादांत शारीरशास्त्राचं उघडउघड विवेचन केलं जात असलं तरी

मी-रामजोशी

त्याचा धक्का श्रोत्यांना वगैरे नव्हता. एकादं कुठं अश्लील वाक्य एखाद्या पुस्तकांत आलं, कर्क्यासारख्या एकाद्या समष्टी लेखकांन पौराणिक अश्लीलनेची शास्त्रोक्त चर्चा केली तर जे लोक एकदम उसळून चिडून उठतात, त्यांनीं हे तमाशे पाहिले नसावेत असं मला वाटलं. किंवा पाहिले असले तर 'खालच्या दर्जाच्या लोकांसाठी' ही अश्लीलता असली तरी चालेल, पांढरपेशांनीं मात्र तीपामून दूर रहावं, असा त्यांचा समज होत असावा. पण 'खालच्या दर्जाचा समाज' हाच आपला बहुजनसमाज आहे, हें कदाचित या सोंवळ्या लोकांना माहित नसावं. मुठभर पांढरपेशांचे हितसंबंध राखण्यासाठी तत्परता दाखवतांना लाखों बहुजनांची उपेक्षा केली जात आहे असं म्हणूनच मला वाटलं. ही अश्लीलता असेल, टाकाऊ असेल, त्या अश्लीतेमुळं समाजावर वाईट परिणाम होत असेल, तर तिचा त्याग करायला सर्वांनाच भाग पाडलं पाहिजे, असं हे सोंवळे लोक कां नाहीं म्हणत ?

त्या असंख्य श्रोत्यांत वगून ते तमाशे पहातांना—पहिल्यांनं कांहीही वाटलं तरी नंतर—माझ्या मनावर त्या अश्लीलतेचा परिणाम झाला नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं मी किंकीला तो माझा अनुभव सांगितला त्यावेळीं मी स्तंभित झाली. तिचा समज ऐकीव वातभीवरून झाला होता. त्या ऐकीव वातम्यांवरूनच आजवर तिनं या तमाशांकडे हुंकूनमुद्दां पाहिलं नव्हतं—तमाशावद्दलचा विचारमुद्दां मनांत येऊं दिला नव्हता. म्हणूनच तमाशाच्या प्रभावाचं मी वर्णन केलं त्यावेळीं तिला धक्का बसला. जनीनं तमाशे पाहिले होते—लहानपणीं चोरून पाहिले होते. तिला त्यांची कल्पना होती, पण मला तमाशे पाहून जें कांहीं वाटलं तें तिलाही वाटत नव्हतं. मी म्हटलं, "आतां एकदां माझ्या डोळ्यांनीं तुम्ही हे तमाशे पहा. प्रचाराचं माध्यम म्हणून मला त्यांचं फार मोठं महत्त्व वाटतं. कलेच्या दृष्टीनं पाहिलं तरीही, एक संस्कारहीन स्वाभाविक कला त्यांत आहे. त्या कलेंत पांढरपेशे-पणाची वृत्ती नाही—स्वाभाविकता आहे—कुणवाऊपणा आहे—तो कुणवाऊपणाच मला फार आवडला."

माझा तो उत्साह पाहून त्या दोघींनाही हंसूं आलं. किंकी म्हणाली, "शहरांतून माणूस खेड्यांत आला, कीं उकिरड्यांतमुद्दां सौंदर्य शोधू लागतो. त्यांतलंच हें आहे—"

"अगदीं बरोबर सांगितलंस." मी म्हटलं, "हें उकिरड्यांतलं सौंदर्यच मला शोधून काढायचं आहे. उकिरड्यांत सौंदर्य नसतं असं म्हणणाऱ्याला काळीज आणि डोळे दोन्हीही

मी ढोल बडवला

नाहीत असं मी म्हणेन. पण तुम्हांला तें पटणार नाही. लोकांच्या बोलण्यावरून कांहीं तरी ठाम समज करून घेण्याऐवजी आधीं एकदां हे तमाशे पहा. ”

या शिमग्याच्या प्रकरणामुळं किक्कीच्या मनांत थोड्याबहुत प्रमाणांत विरोधी वृत्ति जागी झाली होती. माझ्या नजरेंत कुठं तरी दोष उत्पन्न झाला आहे असं तिला वाटत होतं. माझ्या नजरेंतला हा दोष नाहीसा करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीं तिनं तमाशा पहायला यायचं कबूल केलं. आम्हीं दोघंही तमाशा पहायला गेलों तेव्हां जिंकडे तिकडे खळबळ उडाली. मी एकटा गेलों होतो त्यावेळीं कुणाला कांहीं विशेष वाटलं नव्हतं, पण ‘ किक्की आली ’ हें पाहून सर्वांनाच मोठा धक्का बसला.

तमाशा पहात असतांना आपल्या मनावर कोणत्या प्रकारचा परिणाम घडूं न देण्याची खबरदारी किक्की घेत होती. श्रोत्यांना आकर्षक होणाऱ्या प्रत्येक प्रसंगाच्या वेळीं मी तिची मुद्रा निरखून पहात होतो. मनावर होणारा परिणाम चेहऱ्यावर दिसें न देण्याची ती बुद्धि-पुरस्सर खबरदारी घेत होती.

दौलतजाद्याच्या फैरी झडूं लागल्या. लोक सारख्या चक्क्या फेकूं लागले, नाचणारणींना प्रेक्षक-समुदायांत हांका मारून बोलावून घेऊन दौलतजादा करूं लागले, त्या वेळीं किक्की अस्वस्थ झाली आहे असं मला दिसून आलं.

मथ्यान्ह रात्र उलटून गेली तसतसा तमाशाला रंग भरूं लागला. त्या दिवशीं एक नांवाजलेली कोल्हाटीण आली होती. ती नुसती गात होती. नाचण्याचं काम दुसऱ्या दोघी करीत होत्या. त्या कोल्हाटीणीनं ज्या लावण्या म्हणायला मुरवात केली त्या ऐकून मी चकित झालों. त्या लावण्या भक्तिपर होत्या—वेदान्तपर होत्या. काव्यांतील सर्व प्रकारच्या रसांचा आणि अलंकारांचा प्रकर्ष त्या लावण्यांतून उजळून दिसत होता. शब्दमाधुर्याची त्या काव्यांत कमाल झालेली दिसून येत होती.

कोण हा कवि ! मराठी भाषेच्या ग्राम्य मौंदर्याचा असाधारण उत्कर्ष दाखवणारा हा शब्दसृष्टीचा ईश्वर कोण ?

क्षणभर त्या कोल्हाटीणीनं विधांति घेतली आणि एक म्हातारा लावण्या म्हणूं लागला. तो म्हातारा मृत्यूच्या सीमेवर उभा राहिलेला दिसत होता. त्याचे सारे केंस पिकले होते. त्याच्या तोंडांतलं दातांचं ठाणं उठलं हातं, त्यामुळं त्याचे शब्द बोवडे येत होते. टिपेला आवाज नेतांना जरी तो मुर्झाच फाटत नव्हता तरी त्या आवाजाचं तारुण्यातलं वैभवं पांगळ पडलं आहे एवढं मात्र दिसून येत होतं. तो म्हणत असलेल्या लावण्या शृंगार-

मी-रामजोशी

रिक्त होत्या. पण त्या शृंगारामागलं काव्य अत्यंत उज्ज्वल होतं. त्या काव्याची भरारी आधुनिक कवींना लाजवण्याइतकी अमर्याद होती. साऱ्या शब्दांतून निर्माण केलेल्या स्वराच्या झंकाराबरोबरच सूक्ष्म भावनांचं होत असलेलं मानवी आविष्करण त्या म्हाताऱ्याच्या हृद्य गायनानं उठावून दिसत होतं. गाणाऱ्या व्यक्तीचं म्हातारपण विसरून टाकण्याइतकी प्रखर स्फूर्ति त्या स्वरमाधुर्यांत होती. वार्धक्यांनं केलेला तो तरुणांना प्रिय होणारा शृंगाराचा बेफाम आविष्कार ऐकून सारे श्रोते मंत्रमुग्ध झाले.

म्हाताऱ्याचं गाणं संपतांचं श्रोत्यांत कळोळ उठला. म्हाताऱ्यावर चवल्या पावल्यांची वृष्टि झाली. या वेळीं नाचणाऱ्या वाऱ्यांकडे कुणाचंच लक्ष गेलं नाही. स्फूर्तीचा आवेग थंडावतांचं म्हातारा धापा टाकीत वाजूला जाऊन बसला तरीही त्याच्यावर चवल्या पावल्यांची वृष्टि होत होती.

मी किकीकडे पाहिलं—त्या दृश्याचा परिणाम तिच्या मनावर झाला होता असं मला वाटलं. तो परिणाम तात्कालिक होता खरा, पण तो चिरस्थायी होईल कीं नाही याची मला शंका होती. एकाच घैटकींत अनादिकालापासून चालत आलेले संस्कार नाहीसे व्हावे अशी माझीही अपेक्षा नव्हती. या बाबतीत माझ्या मनावर कसलेच संस्कार नव्हते. मुंबईत असतांना तमाशाबद्दल जरा मी ऐकत होतो तरी या विशिष्ट प्रकाराबद्दलचा तीव्र तिष्टकारा उत्पन्न होण्याइतकी कठोर निंदाही माझ्या कानीं आली नव्हती. किकीचं तसं नव्हतं. खेड्यांतले पांढरपेशे जरा हे तमाशे पहायला जात, तरी आपण ते पहायला गेलो होतो हे कवूल करायला तयार नसत. उघडपणे हे तमाशे पहाणं त्यांना भाग होतं. मानकरी या नात्यानं ते प्रेक्षकांच्या अग्रभागीं बसत होते. दौलतजादा करीत होते. तरीही या बाबतींत आपण नुसतं मानकऱ्याचं कर्तव्य बजावतो आहो असं दाखवायचा प्रयत्न करून, तमाशे चालत असतांना बेफाम खूप होणाऱ्या या व्यक्ती, घरीं येतांच तमाशाची निंदा करीत होत्या. ती निंदा किकीच्या कानीं आली होती. अगदीं पहिल्यापासून निंदाच तेवढी ऐकल्यामुळं तिच्या मनावर एक विशेष परिणाम झाला होता. आणि म्हणूनच पहिल्यानंच तमाशा पाहिल्यावर तिला आपलं मन बनवतां आलं नसतं असं मला वाटलं.

आम्हीं घरीं आलो त्यावेळीं कुणीच चर्चा केली नाही. जनीमुद्धां तमाशाला गेली होती असं घरीं येतांच आम्हांला कळलं. मी म्हटलं, “आमच्याबरोबरच कां नाहीं आलीस जने ?”

मी ढोल बडचला

खंवचटपणानं हंसून ती म्हणाली, “तुम्हीं मोठीं माणसं—मानकरी लोक—त्यांतून वडे गुरुजी—अन् ही गुरुजीण—मी आपली एक मोलकरीण—या गांवच्या घोळक्यांत तुमच्यासारख्या मोठ्या माणसांबरोबर जर मी गेलें तर उद्यां माझ्या तोलाचीं माणसं मला जवळ करणार नाहींत. मोलकरणीनं मोलकरणीच्याच पायरीनं राहिलें पाहिजे. मी तुमच्या-वरोबर गेलें असतें तर आपली पायरी सोडून मोठ्या माणसांत घुसण्याचा मी प्रयत्न करतें आहे, असा समज करून घेऊन माझ्या माणसांनीं मला दूर टाकलं असतं—कदाचित् भलता संशय सुद्धां घेतला असता. तमाशा आहे ना तो ? तमाशांत पुरुषांबरोबर कुठलीच बायको कधीं जायची नाहीं—लगाची बायकोसुद्धां जायची नाहीं. धर्मकार्य आहे तें, म्हणून बायका सुद्धां जातात—पण त्या आपल्या बायकांबरोबर बसतात. कीर्तनाला तरी कुठें बायका पुरुष वरोबर जातात ? तिथं देखिल बायकांची जागा निराळीच नसते का ? तिथं ब्राह्मण बायकांची जागा निराळी अन् इतरांची निराळी—पुरुषांच्या आजुवाजूला सुद्धां बसतां येत नाहीं तिथं, मग तमाशांत पुरुषांबरोबर बायका कशा जातील ? तुम्हीं दोधं गेलांत म्हणून तुमचोसुद्धा छी थू झाली असती. पण आतां लोक तुमच्याकडे वेगळ्या नजरेनं पहातात. तमाशे कसे असतात हें पहायला म्हणून तुम्हीं आलांत असंच सारे लोक म्हणत होते. तुम्ही खरे तमासागिर असतां तर दौलतजादा नसना का केला ? बावीकाका किती चवत्या फेकीत होते तें पाहिलेंत ना ? केवढा बोलवाला होत होता त्यांचा ! मानकऱ्याच्या नांवाला शोभण्यासारखं काहीं केलं पाहिजे ना ? वघे म्हणून तुम्ही गेलांत म्हणूनच कुणी काहीं बोललं नाहीं ”

बावीकाका दौलतजादा करीत होते हें जरी माझ्या ध्यानीं आलं नव्हतं तरी किक्कीनं तें पाहिलं होतं. ती म्हणाली, “काका दौलतजादा करतील असं नव्हतं मला वाटलं ! दौलतजादा करणाऱ्यांना काका कशीं नांव ठेवीत हें मी जन्मभर ऐकत आलं होतं. पाहिल्यानं माझा माझ्या डोळ्यांवर विश्वास बसेना — ”

“मी दरसाल पहातें आहे, ” जनी म्हणाली, “त्यांत काहीं नवीन नाहीं अन् त्यांत काहीं दोषही नाहीं. गांवचे मानकरी आहेत ना ते ? गांवात आलेल्या तमाशेवाल्यांना चार पैसे त्यांनीं द्यायचे नाहींत तर द्यायचे कुणी ? सर्वांच्यापेक्षां जास्त वेळ दौलतजादा केला नाहीं तर गांवातल्या कुणापेक्षांही ते कसे मोठे ठरतील ? संध्याकाळीं त्यांनीं कुणाच्या दुकानावरून किती रुपयांच्या चवत्या करून घेतल्या होत्या याची बातमी मला लागली होती—”

“हें बरं नव्हे जने ! ” मी म्हटलं, “असले गांवढळ उपदव्याप करायचं आतां यापुढं तरी सोडून दे. या गांवच्या उचापती तुला कशाला ? ”

मी-रामजोशी

मोटमोठ्यांनं हंसत जनी म्हणाली, “तुम्हीं आतां आलांत ! पण जन्मभर मी तेंच करीत आले आहे ना ? मी गांवडळ आहे आणि तुम्हीं मला कितीही शिकवलेत तरी मी गांवडळच रहाणार आहे. मोठा अभिमान आहे मला या गांवडळपणाचा ! तुम्हीं गांवडळ नाही—गांवडळ कसे असतात तें तुम्हांला माहित नाही अन् गांवडळांना शिकवायचा आव आणताहांत ! आतां थोडे धडे घ्या माझ्याकडून ! ” असं म्हणून जनी निघून गेली.

आंतरिक वात्सल्यानं हंसत किकी म्हणाली, “जनी म्हणते तें खोटं नाही. आमच्या नजरेत कांहींतरी दोष आहे खरा. मला तमाशा पाहायला आज नेलेत तें फार बरं झालं. मी नकळत दोष ठेवीत होते. पुन्हां एकवेळ गेलं पाहिजे या तमाशा ! ”

“खरंच ? ” मी म्हटलं, “तुला तमाशा आवडला ? ”

“आवडला असं कसं म्हणूं ? ” किकी म्हणाली, “पण या वाङ्मयाचा मला परिचय नव्हता. हें काव्य मी कधी ऐकलं नव्हतं. सोंवळीं काव्यं मला माहित होतीं. पण या ओवळ्या काव्याची झळाळी आज मी पहिल्यानंच पाहिली. पुन्हां एकदां पाहिला पाहिजे हा तमाशा ? ” असं म्हणून तीही निघून गेली.

तमाशा पुन्हां पाहिला पाहिजे, असं किकीला वाटलं याचाच मला आनंद झाला. त्या दिवशीं मला समाधानाची झोंप आली.

प्रकरण सहावें

मी पुन्हां ढोल घेतला

“ ही गंमत कळली का ? ” जनी म्हणाली, “ किकीचा कालचा बेत बदलला ! तो कोण विनायक आहे ना, त्यानं म्हणे तिची कानउघाडणी केली ! ”

“ वरं झालं, “ मी म्हटलं, “ असं बांधून कुत्रं पारधीला नेऊन काय होणार ? ”

मी असं म्हटलं खरं पण तें ऐकून मला वाईट वाटलं होतं. किकीनं मला न सांगतां जनीकडेसुच नुसता त्या गोष्टीचा उल्लेख कां करावा ? मला सांगायला तिला धीर झाला नाही, कीं पुन्हां मी वार्दावादा घालीन अशी तिला भीति वाटली ?

कुणाच्या मतामताची फारशी पर्वा करायची नाही असं मी ठरवलं होतं. पण अशी पर्वा न करणं म्हणजे त्या व्यक्तीला विरोध करणं, असा माझा उद्देश नव्हता. आपल्याबरोबर कुणी आलं—सुखासमाधानानं आलं—तर त्याला बरोबर ध्यायचं, मुद्दाम कुणाला आप्रहू करायचा नाही कीं सक्ती करायची नाही, कुणाची जोड मिळाली नाही तर स्वतःलाच जेवढं साधेल तेवढंच करायचं असा माझा बाणा होता.

त्या दोन दिवसांत किकी शक्य तोंवर मला टाळीत होती. मी मुद्दाम तिला कांहीं विचारलं नाही कीं येण्यावद्दल हांकसुद्धां मारली नाही. माझा मी जात होतो—कदाचित

मी-रामजोशी

जनीही जात असावी. जें काहीं पहायचें तें पहात होतों, येतील त्या कल्पना सांठवीत होतों आणि त्यांचा उपयोग कसा करून ध्यायचा याजवर विचार करीत होतों.

त्या तमाशाच्या ताप्याचा जो म्हातारा म्होरक्या होता त्याची मी भेट घेतली. जुन्या काळांतल्या तमाशांच्या अमदानीच्या हकीकती सांगतांना त्याचा कंठ भरून येत होता. गझलकवालीच्या आक्रमणामुळें तमाशांत होत असलेली अस्सल लावण्यांची आवाळ पाहून त्याचा जीव तिळतिळ तुटत होता. तो म्हणाला, “लावणी हें आमचें मराठ्यांचें गाणं— तें आतां नाहीसं होत चाललें आहे. म्हणायची ताकदच नाही कुणाला. गेल्या चार दोन दिवसांत जें काहीं तुम्हांला ऐकायला मिळालें तेवढेंच आतां राहिलें आहे. मीच एक राहिलोय आतां, अन् हद्दनां मी माझी जुनी अमदानी चालवली आहे. त्यामुळें मला गिऱ्हाइकी नाही. उपाशी मरावं लागलें तरी वेहेत्तर पण आपलें मूळ सोडायचें नाही या अभिमानामुळें खरोखरच मला उपाशी मरावं लागतंय. पुणंसोलापुरांत आमची खरी गिऱ्हाइकी पण तिथं आम्हांला आतां कुणीच उभे करीत नाही. मुंबईचें तर नांव ध्यायला नको. खेड्यापाड्यांत जुन्या जमान्यांतलीं माणसं आहेत म्हणून तीं आमचें ऐकून घेतात. आतां परवांच तुम्हीं ऐकलें असेल, रामजोशाची लावणी म्हणणारी ही आतां एकच राहिलीय—”

“ कुठली रामजोशाची लावणी ? ” मी विचारलें.

“ अगदीं सोंवळी लावणी—भक्तिरसाची—ती म्हणत होती ती ऐकलीत ना ? स्वतः मोठी भाविक आहे ती बाई. मोठी कृष्णभक्त आहे. रामजोशाच्या लावणीखेरीज दुसरी कुठलीच लावणी ती कधीं म्हणत नाही. शिणगाराशिवाय तर चालत नाही तेव्हां असा हा देवादिकांचा शिणगार आळवावा लागतो. अजून महारी लावण्या तुम्हीं ऐकल्या नाहीत. त्या म्हणणारीं माणसंही आतां राहिलीं नाहीत—”

“ कोण आहेत या गाणाच्या बायका ? ”

“ ही रामजोशाची लावणी म्हणते ती महारीण आहे. एक दोन कोल्हाटणी आहेत. आवाज ऐकलात ना त्यांचा ? ज्या पट्टीत त्या गातात त्या पट्टीत गाणारी कोण तुमची कलावंतीण असेल ती दाखवा पाहूं मला. मिळामिळीत झालेंय अलिकडचें गाणं ! चांगला भरपूर दम असावा लागतो छातींत. दिवसेंदिवस तीं माणसं घटत चाललीं आहेत अन् आमचेही दिवस आतां भरत चाललेयत. याच दोघीचौघी आहेत तोपर्यंतच माझे डोळे मिटले म्हणजे मिळवली असं वाटतंय. ”

मी पुन्हां ढोल घेतला

म्हाताऱ्याचे डोळे भरून आले होते. कंठ सद्गदित झाला होता. आपल्या कलेबद्दलचा त्याचा हा निस्सीम जिढ्वाळा पाहून माझ्या मनावर परिणाम झाल्यावांचून राहिला नाही.

मी विचारलं, “ या असल्या ऑगळवाण्या लावण्या तुम्हीं कां म्हणतां ? साऱ्या रामजोश्याऱ्याच कां म्हणत नाहीं ? ”

तशा मनस्थितींतही त्याला हसूं आलं. तो म्हणाला, “ जसं पहावं तसं दिसतं. खेडेगांवाच्या नजरेंत यांत ऑगळवाणं कांहींच नाहीं. हीच असते त्यांची भाषा. हीं कवनंसुद्धां त्यांच्याच भाषेंत नसलीं तर कोण पाहील आमचे हे तमाशे ? तुम्हींच पाहिलं ना कसे लोक रंगून जात होते ? तीच हौशी म्हणूं लागली रामजोशाच्या लावण्या, तेव्हां सारे थंडावले. ऐकत होते पण उसळत नव्हते. बरं वाटतं तें तसलं गाणं ऐकून, पण तमाशा वधितल्यासारखा वाटत नाहीं, त्यामुळं आपली चूष म्हणून ठेवली आहे झालं. ”

मला रामजोशाची कांहींच माहिती नव्हती. त्या म्हाताऱ्यालासुद्धां लावण्यापलीकडे रामजोशाचा इतिहास अवगत नव्हता. शक्य तितकं करून ही माहिती मिळवायचं मी ठरवलं.

शिमग्याचा उत्सव ऐन रंगात येत होता आणि तिकडे किकी, विनायक आणि श्रीकांत यांची शिमगाविरोधी चळवळही जोरांत येत चालली होती. विनायकाला एका काळीं पाठिंबा देणारे बावीकाका आतां त्याच्यावर उलटले होते. धर्माच्या अभिमानानं ज्यावेळीं तो बोलत होता त्यावेळीं तें त्यांना पटत होतं पण आतांचा त्याचा शिमग्याचा विरोध बावीकाकांना अधार्मिक वाटला म्हणूनच त्यानीं त्या लोकांना विरोध करायला सुरवात केली.

मी उत्सवांत भाग घेत होतो याचं बावीकाकांना समाधान वाटत होतं असं मला कळून आलं. क्वचित ते माझी स्तुतिही करीत होते. पूर्वी एकदां त्यानीं माझ्याशीं बोलणं टाकल्या-पामून पुन्हां बोलायचा प्रयत्न केव्हांच केला नव्हता. मीही त्या बाबतींत उदासीन होतो. किकीच्या समोरसुद्धां ते येत नसत. पण या उत्सवामुळं माझ्या त्यांच्या बैठकी एका जागीं होऊं लागल्या आणि त्यामुळं त्यांच्या मनांतला अडीही हक्कहक्क दूर होत चालली.

तो पौर्णिमेचा दिवस होता. या दिवशीं गळ्यांत ढोल बांधण्याचा महारो हक्क सर्वांनाच मिळणार होता. संध्याकाळपामून जाखड्यांना सुरवात झाली. तोंपर्यंत महार ढोल वाजवीत होते. पण रात्र पडतांच देवाच्यासमोर जयजयकार करून महारांनीं ढोल खालीं ठेवले. त्याच जयजयकारांत पहिले मानकरी या नात्यानं बावीकाकांनीं गळ्यांत ढोल घातला. अण्णा रामभाऊप्रभृति सारे वाणीउदमी लोक गळ्यांत ढोल चढवूं लागले.

त्यांच्या अनुकरणानं मीही ढोल उचलला.

मी-रामजोशी

फेरे सुरू झाले. बोंबाबोंबीच्या कळोळ्यांत जाखळ्या नाचू लागल्या. ढोल वाजवणं सोपं नाही असं मला वाटलं. ढोलाचं वजनसुद्धां भरभक्कम होतं. गळ्यांत ढोल बांधून एवढीसुद्धां तक्रार न करतां मी नाचत होतो असं पाहून गांवच्या सर्व लहानथोर लोकांना माझ्याबद्दल अभिमान वाटला.

दूर उभे राहून किकी, विनायक आणि श्रीकांत आमचा नाच पहात होतीं. आज त्यांना कुणाचाच पाठीबा नव्हता. धोंडशेटनीं जरी गळ्यांत ढोल बांधला नव्हता तरी गांवचे मानकरी या नात्यानं जाखडीबरोबर त्यांना हजर रहावं लागलं होतं.

ढोलांचे आवाज, जाखडीचीं गाणीं, नाचाचा थयथयाट आणि दूरून ऐकू येणारा शिमग्याच्या बोंबेचा आवाज यांनीं सारा गांव दणाणून गेला होता. आमच्या बरोबरची मंडळी जरी बोंबा मारीत होती तरी फांका घालत नव्हती. त्यांचं सर्व लक्ष ढोल वाजवून नाचण्याकडे होतं. वर्षातील तीनशेंचौसष्ट दिवस वर्ज्य असलेल्या दोन गोष्टी, ढोल वाजवणं आणि बोंब मारणं, एकच दिवस करायला मिळाल्यामुळं उभ्या वर्षाची पुरेपुर वसुली करण्यासाठीं प्रत्येकजण मोठ्या आवेशानं ढोल वाजवून नाचत होता.

पहिल्यापहिल्यानं मला नें जरा कठीण गेलं. पण एकदां ढोलांचं घुमणं सुरू झाल्याबरोबर हळूहळू मीही त्यांत रंगू लागलो. पूर्वीपासून मला वाद्याची आवड असे. कॉलेजांत येण्यापूर्वी मी तबला वाजवायला शिकलो होतो. बरोबरच्या विद्यार्थ्यांच्या गाण्याच्या बैठकींत तबला वाजवण्याचं काम मी पुष्कळ वेळ केलं होतं. क्वचित नांवाजलेल्या एकाद्या गायकाचीही साथ करण्याची संधि मला लाभली होती. म्हणूनच त्या तालाची लय माझ्या डोक्यांत शिरतांच भान विसरून ज्यावेळीं मी रंगून वाजवीत नाचू लागलो, त्यावेळीं अण्णा हळूच मला म्हणाले, “ वा गुरुजी ! पूर्वीची संवय आहे वाटतं वाजवायची ? ”

मी दचकलो आणि भानावर येऊन उत्तर दिलं, “ ढोल नव्हे, तबला. ”

नाचत असतांनाच आमचं बोलणं चाललं होतं. अण्णा म्हणाले, “ हें ढोलाचं ओझं पेलतं का तुम्हांला ? ”

“ पहिल्यानं जरा जड वाटलं, पण तालाच्या रंगांत आतां ओझ्याची आठवणसुद्धां होत नाही. ”

“ मोठा नाद आहे नाही हा ? ढोल घुमू लागला, कीं सारं जग विसरल्यासारखं वाटतं ! नाही ? ”

मी पुन्हां ढोल घेतला

“ क्षणभर असं झालं खरं.”

“ पण ढोलावरची महाराची काठी कांहीं और असते. तो नाद कांहीं आमच्या काठीला येत नाही. शिवाय महाराच्या मनगटांत देखील जो जोर असतो त्याची सर आमच्या काठीला यायची नाही. नुसती काठी बडवून चालत नाही. ती घांसून घुमवली पाहिजे आणि तितक्याच जोरांत डाव्या हाताची थाप पण पडली पाहिजे, तरच खरी लय साधते.—”

वेशीवर आल्यामुळं फेरा थांबला आणि उतरलेले ढोल शेकवण्यासाठीं सर्वांनीं शेकोटी पेटवली. शेकोटी दिसतांच बांबा ठोकण्याची कळ प्रत्येकाला आली आणि आम्हीं गांवाबाहेर आलों असल्यामुळं प्रत्येकानं छाती फुगवून एकदां शंख केला. त्या समुदायांत मिसळल्यामुळं मीही केव्हां बांब ठोकून गेलों हें माझं मलाच कळलं नाही.

तें ध्यानीं आलं तेव्हां मला लाज वाटली आणि त्याचवेळीं समोर नजर गेली, तों तिथंच किकी विनायकाबरोबर बोलत उभी होती. मी बांब ठोकल्याचं तिच्या नजरेला पडलं होतं.

मी अगदीं शरमिंदा झालों. ढोल टाकून पळून जावं असं क्षणभर मला वाटलं. माझ्या अंतरंगांतला पांढरपेशा उसळून जागा झाला होता. माझे कान पकडून तो मला या समुदायाबाहेर खेचू लागला होता. पण—

मी आत्मसंमयन केलं. या गर्दींत मी एकदां घुसलों खरा—आतां माघार घेणं म्हणजे नामुष्की होती. सुशिक्षितपणाचा अभिमान टाकून जो मी या उत्सवांत मामील झालों होतो, त्याचा सर्वत्रांना जो अभिमान वाटला होता, जो आपुलकी उत्पन्न झाली होती, ती आयते वेळीं पिछेहाट घेतल्यामुळं नाहीशी झाली असती. खादीच्या प्रचारामाठीं नाही का मी सर्वांच्या निंदेला तोंड दिलं ? कुणच्याच्या हातचं अन्न खाण्याच्या वावतींत ब्राह्मणांनीं केलेल्या तीव्र विरोधाला नाही का मी तोंड दिलं ? मग आतांच मी माघार कां ध्यावी ?

पुन्हां वाटलं, ती सुधारणा होती. ही पिछेहाट आहे. सुधारणेसाठीं दाखवलेला निघडेपणा पिछेहाटीच्या वावतींत योग्य ठरेल का ?

पण ही पिछेहाटदेखील सुधारणेसाठींच नव्हती का ? विहीरीत बुचकळत बुडायला आलेल्या माणसाला बचावण्यासाठीं विहीरीत मारलेली ही उडी होती. बुडणाऱ्या माणसा-इतकाच जरी मी बुचकळत होतो, तरी तें बुडण्यासाठीं नव्हतं—तारण्यासाठीं होतं.

ही आठवण होतांच मला पुन्हां अवसान आलं. अगदीं निर्लेजपणानं मी ढोल तापवून गळ्यांत घातला आणि मोठ्या रंगांनं ढोल वाजवीत, नाचत, माना झुलवीत, फेरा धरतांना मुद्दाम किकीच्या अंगावरून गेलों. विनायक मोठ्यानं हांसला तें मला ऐकूं आलं.

मी-रामजोशी

पण किकीचा चेहरा साफ पडला होता. नाचत असतांना मुद्दाम मान वळवून किकीकडे पाहून मी हांमत होतो. ती रागानं दांतओठ खात असावी असं मला वाटलं. फेऱ्याबरोबरच्या मशालीच्या प्रकाशांत तिचा चेहरा भेगूर झाल्यासारखा मला दिसला—

जाम्बडी अगदी रंगात आली होती. ढोलावरची काठी एका टेक्यांत पडत होती. झोपेतून नुकत्याच जागा झालेल्या सिंहाच्या डरकाळीसारखे ढोल डरकाळ्या फोडीत होते—

मी अगदी बेकाम झालों होतो—

तोंच कुणीतरी मला मागून डिवचलं. मी मागं वळून पाहिलं. मला डिवचण्यासाठीं जाखडीच्या फेराबरोबर फिरत किकी माझा पाठलाग करीत होती. मी सांपडतांच मला डिवचून ती म्हणाली, “पुरे झालं आतां. या तो ढोल कुणाकडे तरी आणि चला घरीं.”

माझ्या अंगात वारं संचारलं होतं. मी मोठ्यानं हसलों आणि जोरजोरानं नाचून ढोल वडवूं लागलों.

दातांतल्यादातांत किकी उद्गारली, “सूर्ख, गाडव !”

मी मागं वळून पाहिलं नाहीं. नाच अगदीं ऐन रंगांत आला होता. यावेळीं मी बाजूला झालों असतो तर मजलमीचा विरस झाला असता.

गांवाबोहर येतांच सर्वांनीं ढोल खालीं ठेवलें. मी वळून पाहिलं तो किकी निघून गेली होती.

ठराविक झाड तोडण्यांत आलं आणि त्या झाडाची मिरवणूक निघाली. आतां जाखडीचा फेरा न धरतां झाड उचलून नेणाऱ्या लोकांच्या दोन्हीं बाजूला दोन रांगानीं उभे राहून आम्हीं ढोल वाजवीत होतो. लोक झाड खेळवीत होते. एवढा भला मोठा बुंधा पण तो सहज लीलेनं उचलून सर्वांनीं कित्येक कदम धावंत पुढं जावं आणि पुन्हां तसंच मागल्या पावलीं हटत कित्येक कदम मिरवणूकीबोहर मागं जावं, अशा थाटानं आमची मिरवणूक चालली होती. आम्हीं ढोलवाले मात्र आपली जागा सोडीत नव्हतो.

मिरवणूक प्रामदेवतेच्या देवळाजवळ येतांच पुन्हां सर्वांनीं ढोल खालीं ठेवले. पूजेची तयारी सुरू झाली. खणलेल्या खड्यांत झाड उभं करण्यांत आलं आणि त्याच्या आजुबाजूला लांकडं आणि शेणीं रचण्यांत आल्या. त्यातलीं बहुतेक लाकडं जरी लोकांनीं खुषीनं आणून दिलीं होती तरी चोरी करून लाकडं आणल्याशिवाय होळीचा उत्सव साजरा होत नाहीं असं असल्यामुळं बरीचशीं लाकडं कुणी ना कुणीतरी, कुणाच्या ना कुणाच्या तरी घरची चोरी करून, क्वचित कुणाच्या घरची नासधूससुद्धां करून आणलीं होतीं.

मी पुन्हां ढोल घेतला

सर्वे प्रकारच्या बंधनांतून मुक्त होण्याचा हा दिवस होता. आज चोरी हा गुन्हा नव्हता, शिवागळ हा गुन्हा नव्हता, घरफोडी हा गुन्हा नव्हता, बोंब मारणं हा गुन्हा नव्हता, शिवाशीव न पाळणं हाही आज गुन्हा नव्हता, या बंधमुक्ततेच्या परंपरेंतला हा सर्वांतला मोठा विशेष होता.

या एकाच विशेषासाठी मी या ऊसवांत भाग घेतला होता. होळी झाल्यानंतर ढोल खाली ठेवायचे आणि नंतर महारांनी उचलायचे असा शिरस्ता होता. त्यावेळी महारांना शेलापागोटं देण्यांत येत असे. केविलवाणें तोंड करून एका वाजूस उभे राहिलेले महार जेव्हां पुन्हां ढोल उचलीत त्यावेळी त्यांच्या मुद्रेवर एकदम तजेला चढे आणि दुष्प्रत आवेशानं ते ढोल बडवूं लागत. एकदां महारांनं ढोल उचलल्यावर मग अस्पृश्यतेला सुरवात होई.

इथेंच मी माझ्या प्रचारकार्याला सुरवात केली. महारांनी ज्यावेळी ढोल उचलले त्यावेळी मीही ढोलाला हात घातल्याचं पाहून इतरांनी मला निवारण केलं. कुणाचंही न ऐकतां मी ढोल गळ्यांत चढवला तेव्हां आजवर माझ्याबरोबर अबोला धरलेले बावीकाका पुढें येऊन म्हणाले, “आतां ढोलाला शिवायचं नाहीं गुरुजी. आतां ढोल महारांनीं उचलायचा. आतां ढोल उचलील तो महार ? ”

“मी महारच आहे म्हणाना ! ” असं म्हणून मी ढोलावर काठी हाणली.

माझा उद्देश धोंडशेटच्या ध्यानीं आला आणि यावेळपर्यंत गळ्यांत ढोल न बांधलेल्या धोंडशेटनींही एक ढोल घेऊन गळ्यांत घातला.

“हें काय ? हें काय ? ” म्हणत बाकीकाका ओरडत होते. तोंच एका महाराच्या हातचा ढोल काडून घेऊन अण्णांनींही आपल्या गळ्यांत घातला. महारांच्या मेळाव्यांत मिसळून आम्ही फेरा धरून नाचूं लागलों. बाकीकाका मोठमोठ्यांनं ओरडत होते, “अरे, झालं तेवढं पुरे नाहीं का झालं ? धर्म म्हणून कांहीं आहे कीं नाहीं ? होळी लागली, शिवाशिव सुरू झाली तरीसुद्धां ढोल घालून नाचतां आहांत ! टेवा तो ढोल खालीं धोंडशेट. अरे तुला वेड लागलं का अण्णा !—” ओरडतांना बावीकाकांचा घसा कोरडा पडत होता.

पूर्वीच्या किनीतरी पट रंगात येऊन आम्ही नाचत होतो. आमच्या अनुकरणानं आणखी कांहीं मंडळी महारांच्याकडून ढोल घेऊन गळ्यांत बांधून नाचूं लागली.

बावीकाकांच्या अंगाचा भडका झाला होता. ते सारखे ओरडत होते, “अरे देवाच्या साक्षीनं भ्रष्टाकार करतां आहां ! कुठं खंडाल हें पाप ? महार देखील हंसताहेत तुम्हांला —” खरोखरच महार हंसत होते. पण ते थेटें नव्हे—आनंदानं !

मी-रामजोशी

संतापाच्या भरांत बाबीकाका धोंडशेटच्या अंगावर धावून आले आणि त्यांनीं ढोलाला हात घातला तेव्हां धोंडशेटनीं त्यांना लोटून दिलं. वेसावध बाबीकाका पाय घसरून खाली पडतांच एकच हंशा पिकला. रागाच्या तिरमिरीसरशीं ते कसाबसा ह्माल डोक्यावर ठेवून धांवत जाऊं लागले तेव्हां सर्वांच्या हशावर घोडं खिकाळल्यागत कुणाचं तरी हसणं माझ्या कानीं आलं.

वळून पहातो तों जनी पोट धरधरून हंसत होती. तिच्या हंसण्याचा आवाज आजुबाजूला ठोकल्या जाणाऱ्या बोंबांच्यावर ऐकू येत होता. ती हंसत आहे असं पाहून सारेच हसूं लागले. बोंबांचं रुपांतर हंसण्यात झालं. हंसण्याचा एकच हलकळोळ उठला.

ती संधि साधून मी एकदम हांक ठोकली, “स्वामी श्रद्धानंदजी की जय ! महात्मा गांधी की जय !”

एकदम हंसणं थांबलं आणि दोन्ही महात्म्यांच्या नांवाचा जयजयकार साऱ्या गांवाला दणाणून टाकू लागला. वोंव मारण्याची सर्वत्रांना विस्मृति झाली. जयजयकारावर जयजयकार झडत होता. ढोलाचा आवाज त्याला साथ देत होता. महारांच्या हातच्या भक्कम काठीनं ढोलाचा निनाद सारं आकाश घुमवीत होता.

सारे वेफाम झाले होते, सारखे जयजयकार करीत होते आणि त्याचबरोबर स्वतःच्या सामर्थ्याकडेसुद्धां न पाहातां वेहोप होऊन नाचत होते.

चट्कन मला आठवण झाली—मी वळून मागं पाहिलं—जनीच्या शेजारी किकी उभी होती.

दोघीही श्रद्धानंद आणि गांधीजीच्या नांवांनं जेव्हां जयजयकार करूं लागल्या त्यावेळीं पहायला जमलेल्या बायकांनीही त्यांच्या शब्दांत आपला शब्द मिसळला.

मला वाटलं, अस्पृश्यतेच्या अभेद्य तटवंदीतली पहिली वीट आम्हीं हालवली.

प्रकरणं सातवें

मी वादविवाद करूं लागलों

दुसऱ्या दिवशीं गांवात मोठी खळबळ उडाली होती. बाबीकाकांनीं मोठा आरडाओरडा सुरू केला होता त्याचा कित्येक अंधश्रद्धाळू लोकांवर परिणाम झाला होता. अस्पृश्यता पाळायची नाही असा उभ्या वर्षांतला एकच दिवस—(किंवा एकच रात्र जरी धर्मीज्ञेप्रमाणे— म्हणजे रूढीप्रमाणे)—योजून देण्यांत आला होता तरी त्या मुदतीनंतर अस्पृश्यता पाळणं, त्याच रूढीप्रमाणे अवश्य होतं. हा नियम आम्हीं मोडला म्हणूनच हा आरडाओरडा सुरू झाला होता.

या प्रकरणाचा विचार करण्यासाठी त्या दिवशीं संभ्याकाळीं बैठक भरणार होती. अर्थातच त्या बैठकींत बाबीकाकाप्रभृति विरोधी मंडळी येणार नव्हती. मी जरी गांवचा नव्हतो तरी माझ्या अनुकरणानंच गांवच्या इतर लोकांनीं हा कायदा मोडला होता. म्हणून अपराधाचा सर्व बोजा माझ्यावर ठेवण्यांत आला होता. गांवच्या पंचांच्या समोर मला उभं करण्यापूर्वी म्हणूनच ही बैठक ध्यायचं ठरलं होतं.

तसं पाहिलं तर, मला पंचासमोर उभं करण्याचा कुणालाच अधिकार नव्हता. मी निमगांवचा रहिवाशी नव्हतो. पण या प्रकरणीं कोणताच विरोध न करतां आल्या प्रसंगाला निर्भयपणानं तोंड द्यायचं मी ठरवलेलं पाहून अण्णा, धोंडशेट वगैरें मंडळींनाही समाधान वाटलं.

मी-रामजोशी

किकी आणि जनी या प्रकरणी कांहींच बोलत नव्हत्या. किकीचं मतांतर झालेलं जरी मी प्रत्यक्ष पाहिलं होतं तरीही ती आपणाहून जोपर्यंत कांहीं बोलत नाही तोपर्यंत आपणही कांहीं बोलायचं नाही असं मी ठरवलं. जनी मात्र मोठ्या खुर्षीत होती. ती सर्वत्रांना सारख्याच शिब्या देत होती. विनायक आणि श्रीकांत यांना जनी शिब्या देत होती तरीही किकी कांहीं बोलली नाही.

घोंडशेटचा पाठिंबा नाहिंया झाल्यामुळे विनायक आणि श्रीकांत अस्वस्थ झाले. त्यांतून किकीही नित्याप्रमाणं त्यांना भेटायला गेली नाही म्हणून त्यांचा निरोप आला. शाळेली शिमग्याची गुरुत्री होती. आणखी दोन-तांन दिवस शाळा बंद रहाणार होती. त्यामुळे आम्हां दोघांनाही कांहीं काम नव्हतं. शिमग्यानिमित्त चरखे आणि मागही बंद ठेवण्यांत आले होते. अर्थात् शिमगा प्रकरणाची चर्चा करण्याखेरीच कुणाला कांहींच काम नव्हतं.

विनायकाचा निरोप आला असतांही किकी गेली नाही असं पाहून जनी म्हणाली, “ पाहिलंत गुरुजी, हीं अशीं मतं बदलतात. कालपर्यंत आम्हांला ही शिब्या देत होती— म्हणजे माझ्यासारख्या शिब्या नव्हे—आम्हांला नावं ठेवीत होती.—तो कोण भाई आला आहे ना, त्या भाईवरोवर मारे जोरजोरानं व्याख्यानं देत होती. अन् आजच पहा कशी हिची दांताखिळी बसली ती !—” जनीच्या तोंडाचा सपाटा जरी सारखा सुरु झाला होता तरी किकी एक शब्दसुद्धा बोलत नव्हती. अर्थातच मीही त्या बाबतींत तोंड घातलं नाही.

कधी न येणारा विनायक आमच्या विन्हाडीं आलेला पाहून सर्वोनाच आश्चर्य वाटलं. शिष्टाचाराप्रमाणं जरी नमस्कारचमत्कार झाले तरी एकंदरीत त्याचा दिमाख बराच विघडला आहे हें स्पष्ट दिसत होतं. गृहस्थधर्माला अनसरून मी त्याला बसायचा आग्रह केला पण तो तसाच उभा राहून नुसती किकीची चौकशी करूं लागला. तो रस्त्यानं नुसता जाऊं लागला तर घरांतून धांवत जाणारी किकी त्या दिवशीं किर्तावेळ झाला तरी आपल्या खोलीबाहेर येईना.

मला तें आवडलं नाही. माझ्या दृष्टीनं तो तिचा भेकडपणा होता. मी पुन्हां आग्रह केला त्यावेळीं विनायक बैठकीवर बसला.

मी विचारलं, “ कांहीं विशेष काम होतं का ?”

“ हें पहा मि० मराठे, ” विनायक कुर्च्यात म्हणाला, “ असे ओहून ताणून प्रश्न केलेले मला आवडत नाहीत. तुम्हांला सारं कांहीं माहित आहे. तुमचींआमचीं मतं पटत नाहीत—कधी पटणार नाहीत. तुम्हां गांधीवाल्या खादाळ लोकांचे मार्ग आम्हांला पसंत नाहीत. हृदय-

मी वादविवाद करूं लागलों

पालटाच्या गोष्टी तुम्हीं बोलतां, आम्हांलादेखिल हृदयपालटच व्हायला हवा आहे, पण त्याचे तुमचे आणि आमचे मार्ग भिन्न आहेत. ज्या संस्थेचे आम्हीं घटक आहोंत त्या संस्थेला तुमचे मार्ग पसंत नाहीत—

“ कोणती तुमचा संस्था ? ”

“ माहित असतांना कशाला विचारतां ?—सरळ मार्गीने वागायचा आव तुम्हीं आणतां, मग हे वांकडे प्रश्न कां ? ”

“ खरंच सांगतो, मला तुमची संस्था माहित नाही. मी एक अभ्यासू माणूस आहे. मला अजून पुष्कळ शिकायचे आहे. जिथून जिथून कांहीं शिकायला मिळेल, तिथून तेवढेच ज्ञान संपादन करायचे असा माझा विद्यार्थ्यांचा वाणा आहे—”

तुच्छनेनं हंसून विनायक म्हणाला, “ गुरुजी म्हणवून घेणाऱ्या माणसानं अभ्यासूपणाचा आव आणावा अं ! जाऊंया, मला तुमच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाही. मला मिम् जोशींना भेटायचं आहे—”

“ पण योगायोगानं तुम्हीं भेटलांत—” मी शांतपणे म्हटले. “ ते आतां घटकाभर आपण बोलत वसूं ! ”

“ म्हणूनच तिला बाहेर येऊं देत नाहीं वाटतं तुम्हीं ? ” विनायक रागारागानं म्हणाला.

“ असं पहा विनायकराव, “ मी येत असलेला राग आवरीत म्हटलं, ” तुम्ही आल्यापासून मी इथंच आहे. मी कुणाला कांहीं सांगितलं नाहीं.—असं असून तुम्हीं असा आरोप माझ्यावर करायला नको होता. मुंबईस एकाद्या हॉटेलांत चार टिकाणचीं चार माणसं जशीं एका जागीं रहातात तशींच आम्हीं इथं राहिलों आहोंत. हें एक लहानसं बोर्डिंगहाऊस आहे. या पलिकडे इथं कुणाचा कुणावर तावा नाही. तसं कांहीं असतं तर पहिल्यापासूनच मी मिस् जोशींनां तुमच्याबरोबर जायला नसती का बंदी केली ? शाळेच्या व्यवहारांत हेडमास्तर या नात्यानं मी शाळेपुरता अधिकार चालवूं शकेंन.—पण इथं घरीं प्रत्येकाला सारखीच मोकळीक आहे. तुम्हांला वाटत असेल तर आंत जाऊन मिम् जोशींना भेटा तमा संकोच धरायचं कांहींच कारण नाही. ”

माझं तें भाषण ऐकून विनायक क्षणभर स्तब्ध वसून राहिला. तितक्यांत किरी बाहेर आली. तिला पाहातांच तो चट्कन उठून उभा राहिला आणि म्हणाला, “ जरा बाहेर येतां का ? बरंच बोलायचं आहे. ”

मी-रामजोशी

“ इथंच बोला की !” असं म्हणून किकी बैठकीवर वसली असं पाहून तोही नाईलाजानं खाली बसला. मी बाहेर जाण्यासाठी सदरा चढवू लागलों असं पाहून किकी म्हणाली, “ कुठं निघालांत गुरुजो ? वसा ना ! इथं काही खासगी बात नाही कीं गुप्त कट्टी नाही. ”

तमाच सदरा चढवून मी उभा राहिलों असं पाहून विनायक म्हणाला, “ मला वाटतं आपण बाहेरच जाऊं !”

“ म्हणजे यांच्याममोर कांहीं बोलायचं नाही का तुम्हांला ?” किकीनं विचारलं.

“ नाही—तयं नाही. ” विनायक अस्वस्थ होऊन म्हणाला “ पण ती तुमची कुळवाडीण देखिल ओह ना इथं ?”

“ शटअप् !” किकी ओरडली. “ हाच का तुमचा साम्यवाद ?—” असं म्हणून तिनं जनीला हांक मारली. जनी येऊन दारांत उभी रहातांच किकी म्हणाली. “ ये जने, इथं बैस. आज मोठा भाग्याचा दिवस आहे. कधीं न येणारे हे विनायकराव इथं आले आहेत. आतां तुला कांहीं विचारायचं असेल ते विचार यांना—“ माझ्याकडे वळून ती म्हणाली, “ अन् तुम्हीं हो कुठं चाललांत यावेळीं ? या वसा इथं—” दुकुमाच्या ताबेदारासारखा मी मुकाठ्यानं वसलों असं पाहून ती विनायकाला म्हणाली, “ हं ! आतां बोला काय बोलायचं तें !”

विनायक अगदींच अस्वस्थ झाला होता—मला वाटतं घाबरला होता—तरीही उसनं अवमान आणून अधिकारवाणीनं तो म्हणाला, “ तुम्हीं तमाशा पहायला गेलां होतां मिस्र जोशी ?”

“ हो !”

“ हें वरं का ?”

“ काय वार्डंट आहे त्यांत ? तुम्ही पाहिलाय का कधीं तमाशा ?”

“ नाही !”

“ मग ? तमाशा वार्डंट आहे—न पहाय्याजोगा आहे—असं तुम्हीं कशावरून ठरवलंत ?”

“ सारेच लोक बोलतात—” विनायक घुटमळत वोलू लागला, “ पूर्वीपामून बोलतात, आजही बोलताहेत, जिकडे तिकडे विद्वान अविद्वान सारेच तमाशाला त्याज्य ठरवताहेत—”

“ पण तुम्हीं कांहीं पाहिला नाही. ” किकी टांसून म्हणाली, “ जें स्वतः पाहिलं नाही त्याबद्दल्या ऐकीव माहितीवर विसंबून राहाणं वरं का ?—” विनायक कांहीं बोलत नाही असं पाहून किकी पुढं म्हणाली, “ आज आपल्याकडे जें रूढीचं प्रस्थ माजलं आहे तें ऐकीव माहितीवर विसंबून राहिल्यामुळं. साम्यवादी म्हणवणाऱ्या माणसांनीं तरी ऐकीव माहितीवर

मी वादविवाद करुं लागलों

विसंबून रहायला नको आहे. मी असं विचारते, या जातीभेदाबद्दल, सृष्ट्यासृष्ट्येबद्दल तुमच्या साम्यवादांत काय सांगितलं आहे ? ”

“ प्रत्यक्ष जातीभेदाबद्दल नाही. ” विनायक म्हणाला, “ वर्गकलहांतच या प्रश्नाचा समावेश होतो. धनिकवर्ग आणि श्रमजीवीवर्ग यांच्या संघर्षातून—”

“ थांबा, थांबा, ” मी म्हटले, “ या पेक्षां आपण इंद्रजीत बोलाल तर बरं होईल. ही तुमची साम्यवादी मराठी भाषा थोड्याशा डोकं खाजवण्यानं मला कळेल—पण सांगायचं आहे तें या जनीला—तिला हे वर्गकलह आणि संघर्ष कांहीं कळायचे नाहीत. ”

“ आतां कसं सांगू ? ” विनायक म्हणाला, “ इंद्रजीत बोलून कांहीं हिला समजायचं नाही अन् आमचे मराठी शब्द आहेत ते हेच.—”

“ या शब्दांखेरीज मी सांगतें—” किकी म्हणाली, “ गरीब आणि श्रीमंत यांचा हा झगडा आहे. अन् या गरीबश्रीमंतांच्या झगड्यांतच तुम्हीं जातीजातींच्या झगड्यांचा समावेश करतां. असंच ना ? ”

“ असंच कांहीं नव्हे, ” विनायक म्हणाला. “ ‘गरीब’ शब्दानं ‘श्रमजीवी’ शब्दाचा अर्थ होत नाही. ”

“ तर मग मजूर म्हणा. ” मी म्हटलं, “ मजूर आणि मालक यांचा हा झगडा आहे. पण मजूर मालकांच्या झगड्यांत जातीजातींचा झगडा येऊं शकत नाही. अगदीं दरिद्री असलेला ब्राह्मण धर्माच्या आज्ञेचा जो अधिकार इतर सर्व जातींवर चालवतो, तो मालकीच्या जोरावर नव्हे की पैशाच्या जोरावरही नव्हे. जन्मजात मोठेपणामुळं दरिद्री माणसाला भांडवलवाल्यापेक्षांही जास्त अधिकार गाजवण्याची जी सत्ता मिळाली आहे तिच्या वावतीत तुमचा साम्यवाद काय सांगतो ? ”

“ आमचं म्हणणं असं आहे, ” विनायक म्हणाला, “ की आधीं हा वर्गविग्रह—म्हणजे Class-war मिट्टं या ! नंतर या बाकीच्या प्रश्नांचा आपल्याला विचार करतां येईल. ”

“ तुमचं चुकतंय तें इथंच, ” मी म्हटलं, “ आमच्या हिंदुस्थानच्या समाजरचनेत धर्माचं महत्त्व फार मोठं आहे. त्या धर्माच्या आधारावरच जी ही सत्ता गाजवली जाते आहे—ती ही धार्मिक भांडवलशाही जोपर्यंत अस्तित्वांत आहे—तोपर्यंत तुमचा आर्थिक प्रश्न केव्हांही मिट्टतां यायचा नाही. दरिद्री गुलामांचं ‘धर्म’ हें फारच मोठं भांडवल आहे. अन् त्या भांडवलावर मिळत असलेली सत्ता आर्थिक भांडवलापेक्षां कितीतरी पटीनं जास्त मोठी आहे. म्हणूनच,

मी-रामजोशी

ज्यावेळीं खेड्याचा प्रश्न ध्यायचा त्यावेळीं धार्मिक भांडवलशाहीचं उच्चाटण करायचा प्रयत्न आधीं केला पाहिजे. अन् धर्म जोपर्यंत कायदेशीर आहे, धर्माच्या वावतीं जोपर्यंत सरकार हात घालूं शकत नाहीं, तोपर्यंत तुमची ही साम्यवादाची भाषा कानाला कितीही गोड लागली तरी तिचा परिणाम बहुजनांवर होणार नाहीं !”

विनायक क्षणभर स्तब्ध वमला आणि नंतर म्हणाला, “ मला वाटतं तुम्हीं कम्युनिझमचा अभ्यास केलेला नाहीं—”

“ मी कम्युनिझमचा अभ्यास केलेला नाहीं. ” मी म्हटलं, “ अन् तो करायची सभ्या मला जरूरीही वाटत नाहीं. मार्क्सच्या ‘कॅपिटल’ पेक्षां जास्त महत्त्वाचा ग्रंथ सभ्यां मी वाचतो आहे. त्याचं अध्ययन पुरं झाल्याशिवाय मला तुमच्या कम्युनिझमकडे वळायला सवड नाहीं. ”

“ कोणता ग्रंथ तो ? ” विनायक खवचटपणें म्हणाला, “ गांधीगीता ? ”

“ नव्हे ! ” मी हंगून म्हटलं, “ त्याहीपेक्षां मोठा ग्रंथ आहे हा ! मी हें खेड्याचं पुस्तक वाचतो आहे—मी हें खेडं वाचतो आहे—निमगांवचा अभ्यास करतां आहे मी ! हें एवढंच पुस्तक वाचणं मला मोठं कठीण जातंय. हें पुस्तक वाचतांना मला लॅबोरेटरी एक्स्पेरिमेंट्स करावीं लागताहेत त्यांतच माझा मारा वेळ जातो. तरीपण तुम्हीं मधूनमधून आलांत—मधून मधूनच कां, रोज आलांत अन् मला तुमच्या साम्यवादाची थोडथोडी माहिती दिलीत तर मी तुमचा फार आभारी होईन. ”

“ पण माझ्या प्रश्नाचं काय ? ” जनी म्हणाली.

“ आजच त्याची काय घाई आहे ? ” किकी म्हणाली. “ विनायकरावांना अजून पुष्कळ सांगायचं आहे इथं ! आतां रोज येणारच आहेत ते—तेव्हां वोलूँ सावकाश. ”

विषय तेवढाच राहिला. निरोप घेऊन विनायक निघून गेला तेव्हां जनी किकीला म्हणाली, “ तूं कां मधें तोंड घातलंस ? चांगली फजिती उडवणार होतें मी त्याची ! ”

“ असं पहा जने, ” किकी म्हणाली, “ या शिमग्याच्या उत्सवांतून मी एक नवा धडा शिकलें आहे. माझाच गैरसमज झाला होता. पण महाराच्या ढोलावर ब्राह्मणानं काठी मारली तेव्हां माझे डोळे उघडले. इतकीं वर्षे मी हें पहात होतें पण माझ्या ध्यानीं आलं नव्हतं. वोललें असतें, पण गुरुजींना तें आवडायचं नाहीं—केवढी मोठी कामगिरी वजावली आहे त्यांनीं !—”

“ हं ! हं ! पुरे कर ” मी म्हटलं, “ अचानक मला एक चुणुक मिळाली. तिचा प्रयोग

मी वादविवाद करूं लागलों

करून मी पाहिला. तें कांहीं विचार करून केलेलें काम नव्हे. मी अजून अंधारांत चांचपडतोय. यावेळीं भलतंच श्रेय मला देऊं नकोस. ”

“ कसंही असो ! ” किकी म्हणाली, “ पण मला नवी दृष्टि आली खरी. हें कोडं काहीं साम्यवादानं उलगडायचं नाही, याची मलासुद्धां खात्री पटूं लागली आहे. ”

“ अजुनही चुकतेयस— ” मी म्हटलं, “ साम्यवादांतलं अत्यंत महत्त्वाचं तत्त्व या साम्यवादी म्हणवणाऱ्यांच्या अजून लक्षांत आलेलं नाही. वर्गविग्रहांची भांडणं मिटवण्याचे प्रयत्न करण्यापेक्षां, साम्यवादानंच सांगितलेलं, धर्माचं उच्चाटण करायचा प्रयत्न जर यानीं आधीं केला अमता तर केवढं तरी मोटं कार्य झालं असतं. आज जे साम्यवादी पुढारी आपल्या महाराष्ट्रांत आहेत ते जितके बुद्धिवान आहेत तितकेच धूर्त आहेत. बहुजनांत धर्माचं वस्तान किती जवरदस्त आहे याची त्यांना कल्पना आहे—गांधीजींइतकीच कल्पना आहे. पण बहुजनांच्या या जाणिवेकडे लक्ष देऊन धर्म टाकायच्या गोष्टी ते मुळींच बोलत नाहीत. किंवा धर्माच्या नांवानंच गांधीजींनीं चळवळ चालवली आहे. पण हे साम्यवादी मात्र चट्कन पटणारा पैशाचा प्रश्न चर्चेला घेऊन शहरांत चळवळ करताहेत. ‘शहरांत’ त्या यशस्वी होनाहेत—कारण शहरांतलं जीवन पैशाच्या वळावर आधारलेलं आहे. शहरांतसुद्धां धर्माचं प्राबल्य आहे खरं, पण तें खेड्याइतकं नाही. म्हणून हे साम्यवादी लोक आपले तंबू ‘शहरांतच’ ठोकून बसलेले आहेत. म्हणूनच त्यांना अजूनपर्यंत उभं राहतां आलं. खेड्याच्या प्रश्नांत अर्थशास्त्र येत नाही—तेवढ्या जोरानं येत नाहीं—इथं धर्माला धक्का मारला पाहिजे अन् तें काम तरी अत्यंत विकट आहे—अत्यंत नाजुक आहे. ही सर्जरी कशी करायची हेंच आतां आपण ठरवलं पाहिजे. ”

“ हेंच मला कळलं— ” किकी म्हणाली, “ अन् एवढं कळलं हें कितीतरी कळलं असं मला वाटलं. ”

जनी नुसती हंसली. मी म्हणालों, “ मोठा आनंद झाला मला हें ऐकून. आतां या पुढं आपण विनायककरून साम्यवादाचे धडे घेऊं अन् त्याला धर्मवादाचे धडे देऊं. या कामीं आमचा कार्लमार्क्स म्हणजे जनी ! ”

आम्ही दोघंही मोठ्यामोठ्यांनं हंसू लागलों. जनी मात्र गंभीर झाली होती.

प्रकरण आठवें

माझा खटला चालू झाला

निमगांवच्या पंचायतीसमोर गुन्हेगार म्हणून मला उभं करण्यांत आलं. या पंचांत विनायक आहे हे पहातांच मला आश्चर्य वाटलं. एकदोन कुणवी, एकदोन वाणी, भंडारी आणि दोन ब्राह्मण या कमिटींत होते. ही कमिटी वंशपरंपरा चालत आलेली असल्यामुळंच विनायक या कमिटीवर वसू शकला होता.

प्रेक्षकांची खूपच गर्दी झाली होती, मात्र वावीकाका कुठंच दिसत नव्हते. पांडुअण्णा, धोंडशेट प्रभृति मंडळीनां पंचांनीं जरी आमंत्रण केलें नव्हतें तरी ते आपण होऊन हजर राहिले होते आणि आरोपी या नात्यानं आपल्यालाही सामिल करून घेण्याचा त्यांनीं आग्रह धरला होता.

पंचांनां तें पटत नव्हतं—किंवा तें पटवून घ्यायचं नाही, असं पंचांनीं आधींपासूनच ठरवलं होतं. ही क्लृप्ति विनायकाची असावी, अशी शंका पांडुअण्णांना आली आणि त्यांत वरंच तथ्य असावं असं मलाही वाटलं.

पंचांच्या म्होरक्याचं काम विनायकानं आपल्या अंगावर घेतलं होतं. खरं पाहिलं तर तो अधिकार एका भंडान्याचा होता. पण सर्वांनीच ठरवल्यावर त्या विचान्याला कांहीं बोलतां येईना.

माझा खटला चालू झाला

एकाद्या बड्या कोर्टाच्या जज्जाचा आव आणून विनायक मला प्रश्न करूं लागला, तेव्हां मीही एकाद्या आरोपीइतक्याच विनयानं उत्तरं द्यायला सुरवात केली. पहिलीं प्रश्नोत्तरं झालीं तीं घडून आलेल्या हकिकतीचीं, पण पुढें झालेली चर्चा मात्र बरीच महत्वाची होती. विनायक मधून मधून इंग्रजी शब्द वापरूं लागे तेव्हां प्रेक्षकांतून 'मराठीत बोला' म्हणून जनी मोठ्याने ओरडे. पुढें पुढें साऱ्याच प्रेक्षकांनीं जनीचें तें वाक्य उचललं आणि ज्या ज्या वेळीं अशी ओरड होऊं लागली त्या त्या वेळीं विनायकही घाबरून जाऊं लागला.

प्रश्नोत्तरं अशीं झालीं:—

“तुम्हीं गळ्यांत ढोल कां घातला ?”

“वाकीचे लोक घालीत होते म्हणून.”

“पण वाकीचे लोक ज्यावेळीं ढोल घालीत नव्हते त्यावेळीं तुम्हीं ढोल गळ्यांत कां घातला ?”

“वाकींच्या लोकांनीं पूर्वीं ढोल गळ्यांत घातला होता. पूर्वीं ते ढोल वाजवीत होते. त्या क्षणापर्यंत परिस्थितींत कोणताच फरक पडला नव्हता. त्या क्षणानंतरही नव्हता. कांहीं वेळ-पर्यंत ढोल घालणं जर अधार्मिक ठरत नाहीं—शिवाशिव मानणं कांहीं वेळ अधार्मिक ठरत नाहीं, तर इतर वेळीं ते कां ठरावं, असं वाटूनच मी ढोल गळ्यांत घातला.”

“पण तुम्हीं आचार मोडला असं नाहीं तुम्हांला वाटत ?”

“मी इथला रहिवासी नाहीं. मला इथले आचार माहित नाहीत. मी मुंबईचा रहिवासी. मुंबईला मी शिवाशीव मानीत नाहीं. आम्हीं इराण्याच्या दुकानांत चहा पितों. मुसलमानाच्या दुकानांत जेवतां. ब्राह्मणाच्या खाणावळींत जेवायला वसलों तरी आमच्या शेजारीं वसलेला माणूस महार आहे कीं धेड आहे याची पर्वा आम्हां करीत नाहीं. तिथं शिमग्याचा सण पाळला जातो—होळी पेटवली जाते—वांवा मारल्या जातात. पण तिथं कुणिं ढोलही वाजवीत नाहीत कीं शिवाशिवही पाळीत नाहीत. त्या जुन्या अनुभवाला अनुसरूनच मी ढोल गळ्यांत घातला.”

“तुमचे अनुमान तुमच्याकडे. पण गांवच्या रिवाजाकडे तुम्हीं पहायला नको का ?”

“गांवचे रिवाज गांवच्या लोकांनीं पहायचे, मी माझ्या मनाप्रमाणे वागलों. माझ्या मता-प्रमाणे वागायला मी कुणाला भाग पाडलं नाहीं, इतकंच नव्हे, तर नुसत्या खुणेनं सुद्धां मी तसें सुचवलं नाहीं ”

“मग गांवच्या लोकांनीं जे ढोल गळ्यांत वांधले आणि वाजवले ते तुमच्या चिथावणीनं नव्हेत तर ?”

मी-रामजोशी

“ अर्थात नव्हेत—पंचांनीं वाटल्यास त्यांची जवानी घ्यावी. ”

पांडुअण्णा आणि धोंडशेट पुढे आले आणि आपली जवानी घेतली जावी म्हणून आग्रह करू लागले. पण विनायक ते मनावर घेईना. पंचकमिटीत आपसांत वाटाघाट सुरू झाली. पिढी-जाद म्होरक्याला विनायकाचं तें मत पेटना, म्हणून तो स्वतः पुढं होऊन म्हणाला, “पांडुअण्णा आणि धोंडशेट यांची जवानी घ्यावी असा मां हुकुम करतो.”

विनायकाचा नाईलाज झाला. पहिल्यानं त्यानं पांडुअण्णाला प्रश्न विचारले. त्यांत माझ्या सुरवातीच्या जवानींत आलेल्याच हकिकती होत्या. पुढचीं प्रश्नोत्तरं झालीं तीं अशीं:—

“ मराठेगुरुजींच्या चिथावणीनं तुम्हीं गळ्यांत ढोल बांधला ना ? ”

“ मुळींच नाही. मला वाटलं म्हणून मी ढोल बांधला. ”

“ पण यापूर्वी कोणत्याही शिमण्याच्या वेळीं तुम्हीं असं केलं होतं का ? ”

“ नाही. ”

“ मग याचवेळीं तुम्हीं ढोल कां बांधला ? ”

“ मला बांधावासा वाटला म्हणून बांधला. ढोल बांधल्यानं काय होतं तें मला पहायचं होतं. शिवाशिबीवरचा माझा विश्वास आतां उडाला आहे म्हणून मी गळ्यांत ढोल बांधला. अन् ढोल बांधल्यावर मला असं दिसून आलं, कीं त्यामुळं माझ्यावर देवाचा कोप झाला नाही, कीं माझं बरंवाईटही कांही झालं नाही. ”

विनायकाला पुढं प्रश्नच सुचेनात. तेव्हां दुसऱ्या ब्राह्मणपंचानं प्रश्न विचारायला सुरवात केली:—

“ या अनाचारावद्दल तुम्हांला वाळीत कां टाकूं नये ? ”

“ हा मुळीं अनाचारच नाही म्हणून. ”

“ वडिलोपार्जित रूढाचार तुम्हीं मानीत नाहीं काय ? ”

“ वडिलोपार्जित बऱ्याच रूढी आम्हीं आतां सोडल्या आहेत. त्यामुळं आमचं काहींच वरं वाईट झालं नाही. तेव्हां ही रूढी सोडून द्यावी असं मनांत आलं आणि मी तसा वागलों, यापुढं मीं कुणाची शिवाशिव पाळणार नाही. ”

“ तुमच्या घरची सारी मंडळीं सुद्धा शिवाशिव पाळणार नाहीं का ? ”

“ तें तुम्हीं त्यांना विचारा, मी माझ्यापुरतं सांगतोय— ”

माझा खटला चालू झाला

हे उत्तर देताना पांडुअण्णांनी जो आवेश आणला होता त्याचा परिणाम प्रेक्षकांवर झाला. सर्वांनी मोठमोठ्यांनं टाळ्या पिटल्या. जनी ओरडली, “ पांडुअण्णा की जय ” !

त्यानंतर धोंडशेटची जवानी झाली. पहिले ठराविक प्रश्न आणि उत्तरं होऊन गेल्यावर खालील प्रश्नोत्तर झालीं.

“ तुम्हीं गांवचे आचार मानतां कीं नाहीं ? ”

“ मी वेद मानतो. त्याखेरीज दुसरं काहीं मानीत नाहीं. वेदांत वर्णभेद नाहीत. चार वर्ण नाहीत. मग पांचव्याचा काय प्रश्न ? अस्पृश्यता मला मान्य नाही. शूचि आणि अशूचि एवढंच मी पहातो. स्पृश्य आणि अस्पृश्य मी ओळखत नाहीं. ”

त्रिनाथकानं विचारलं, “ वेदांत शिमगा आहे का ? ”

“ वेदांत शिमगा नाहीं. शिमगा पुराणकालानंतर सुरू झाला. आणि आम्हीं तर म्हणतो, कीं आमचीं पुराणं म्हणजेच शिमगा. मी शिमग्यांत प्रामुख्यानं भाग घेत नाहीं— ”

“ पण भाग घेतां ?—मानापुर्ता तरी भाग घेतां कीं नाहीं ? ”

“ आजवर घेत होतो पण यापुढं घेऊं नये असं वाटलं होतं. पण यंदा मला नवी दृष्टि आली. अस्पृश्यता कांहीं काळपर्यंत नाहींशी होण्याची रूढी आहे. हवेंत कोणत्याही प्रकारच फरक न होतां, पंचमहाभूतांची किंवा प्रहांची कोणत्याही प्रकारची उलट्यापालट न होतां, कांहीं वेळपर्यंत जर अस्पृश्यता नष्ट होते तर ती सर्वकाळ कां होऊं नये ? पूर्वी मला हें सुवलं नव्हतं. कारण पूर्वी मी या गांवच्या रूढचारांकडे बारकाइनं लक्ष देत नव्हतो, यावर्षी माझ्या तें ध्यानीं आलं...”

“ मराठे गुरूजींच्या ढोल वांधण्यामुळं का ? ”

“ हो, असं म्हटलं तरी चालेल. दरवर्षी मी या प्रकाराच्या वेळीं हजर रहात नसें. यावेळीं हजर राहिलों म्हणूनच तें माझ्या नजरेला आलं आणि म्हणूनच मी स्वयंस्फूर्तीनं ढोल वांधला. कुणाच्या अनुकरणानं नव्हे. महारांत आणि माझ्यांत भेदभाव नाहीं—परमेश्वराच्या घरीं हा भेदभाव नाहीं, हें दाखवण्यासाठींच मी गळ्यांत ढोल वांधला— ”

तितक्यांत कुडून तरी ढोलाचा आवाज ऐकूं आला. प्रश्नोत्तरं थांबून सगळेजण पाहूं लागले. मोठमोठ्यांनं ढोल घुमवीत महारलोक येत होते. प्रेक्षकांनीं त्यांना वाट करून दिली. ते ढोल वाजवीत नाचत सभास्थानाच्या मथ्यावर येऊन उभे राहिले तेव्हां कित्येकांची पांगापांग झाली.

मी-रामजोशी

पंच मोठ्यामोठ्यांन ओरडत होते—त्यांचं कुणिच ऐकत नव्हतं. धोंडशेटनीं एक ढोल घेऊन गळ्यांत घातला—मीही एक घेतला—आणखिही कित्येक जण पुढं सरसावले. 'स्वामी श्रद्धानंद आणि महात्मा गांधी' यांच्या नांवांन मोठमोठ्यांन जयजयकार होऊं लागला.

सर्वत्र पांगापांग झाली आणि पंचानांही अर्थीतच निघून जावं लागलं.

कांहीं वेळपर्यंत एकामागून एक एकमेकांच्या गळ्यांतील ढोल काडून घेत प्रत्येक जण ढोल वाजवीत होता. आधींच गर्दी झालेली, त्यांतून ढोल कां वाजतात म्हणून कुतूहलानं आलेले गांवचे इतर लोक आणखि जमा झाले.

कोणताही उत्सव नव्हता—कोणतही धर्मकार्य नव्हतं—सांथीची किरका नव्हती—तरीही ढोल वाजूं लागले म्हणून लोक वेमुमार गर्दी करून गोळा झाले. ही संधि साधून एका मोडक्या घराच्या भिंताडावर उभे राहून धोंडशेटनीं व्याख्यान घायला गुरवात केली.

धोंडशेट उभे रहातांच ढोल वाजवणाऱ्यांनीं आपली काठी थांबवली—एवढ्या जमावाला ऐकूं जाईल एवढ्या मोठ्या आवाजांत बोलायला धोंडशेटनां फार श्रम पडत होते. तरीही जीवाकडे न पहातां ते बोलत होते. त्यांच्या भाषणांत अस्पृश्यतानिवारणाव्हलचे रोजचे ठराविक मुद्दे होते. मधून मधून ते स्वामी दयानंद, स्वामी श्रद्धानंद, महात्मा गांधी वगैरे अस्पृश्यतानिवारणाच्या पुरस्कर्त्यांचीं नांवां घेत त्यावेळीं टाळ्यांचा एकच गजर हांडां.

धोंडशेटचं भाषण जमलेल्या श्रोत्यांना शब्दशः कळत होतं कीं नाहीं याची मला तरी शंका होती. भाविकपणानं कीर्तन किंवा पुराण श्रवण करण्याची जी वृत्ति खेड्यांतल्या सामान्य माणसांच्या अंगी असते तिला अनुसरून प्रत्येक श्रोता कांहीं कळलं नाहीं तरी तें भाषण ऐकत होता.

धोंडशेटचं भाषण संपतांच किकी त्या पडक्या भिंताडावर चढली तेव्हां टाळ्यांचा एकच गजर झाला.

गुरवातीला तिनं काँग्रेसच्या कार्यक्रमाची साधारण माहिती देऊन नंतर प्रत्यक्ष निम-गांवच्या परिस्थितीकडे नजर वळवली. गेल्या कांहीं महिन्यांत जें कार्य झालं होतं त्याचा आढावा घेऊन नंतर ती म्हणाली, "शिमग्याला मी विरोध करीत होतें. शिमग्यांत होत असणारे प्रकार मी लहानपणापासून पहात आलें होतें. मला त्या प्रकारांची चाड येत असे—शिसारी येत असे—ओकारी येत असे. पण गांवचे मानकरी स्वतःच या प्रकारांत भाग घेत होते तिथं परकी माणूस घेऊन काय करणार ? मी त्यांतल्याच एका मानकाऱ्याचीं मुलगी—मी

माझा खटला चालू झाला

विरोध करण्यासाठी उभी राहिले. पण विरोधानं ईर्ष्या वाढते हें मला माहित नव्हतं. खेड्यांतली माणसं म्हणजे सोज्वळ वृत्तीचीं माणसं. त्यांचं मन म्हणजे लहान मुलाचं मन. त्यांच्या मनांत कसलीच अढी कायम टिकत नाही. आज कुणि चूक केली तर ते त्याला पायांखाली तुडवतील पण उद्यां त्याच्याहातून सत्कार्य घडलं तर डोक्यावर घेऊन नाचतील, अशा या भोळ्याभावड्या सरळ वृत्तीच्या तुम्हां लोकांचं मन मला कळलं नव्हतं—म्हणून मी विरोध करीत होतं. पण आतां कळलं—ज्या शिमग्याला मी विरोध करीत होतं त्या शिमग्यामुळं कळलं—शिमग्यांतले ते जे ओंगळ प्रकार म्हणून मी म्हणत होतं त्यामुळं कळलं. गांवात मोठीं माणसं गळ्यांत ढोल घालून नाचत होती म्हणून माझ्या जिवाला यातना होत होत्या पण त्या एकाच रात्रीं ढोल घालून नाचण्याच्या प्रकारांत समतेचं केवढं मोठं तत्त्व सांठवलं होतं, याची कल्पना मला नव्हती. त्या एका रात्रींत ब्राह्मणापासून महारापर्यंत सारे एक होत होते. लहान—मोठा नाही, गरीब—श्रीमंत नाही, मानकरी—गांवकरी हा भेद नाही, शिवाशीवसुद्धां नाही ! त्यावेळीं जो शिवाशीव मानील तो पापी असं समजलं जात होतं. शिवाशीव मानली तर त्या एका रात्रीं जर पाप केल्यासारखं टरतं तर बाकीच्या तीनशें चौसष्ट रात्रीं आणि दिवसा तें पाप म्हणून कां मानावं ?—अधर्म म्हणून कां मानावा ? काय त्या रात्रीं चंद्राच्या ऐवजी सूर्य उगवला होता ? काय त्या रात्रीं विस्तवानं कुणाचं अंग भाजत नव्हतं ? काय त्या रात्रीं माणसाच्या चामडीचा रंग बदलला होता ? त्या एकाच रात्रींत शिवाशीव मानली नाही कां, याचा कुणि विचार केला आहे ? मला वाटतं, पूर्वी ही शिवाशीव नव्हती. सगळेच भाऊ भाऊ होतं. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अन् अतिशूद्र असे भेदाभेद नव्हते. मग कुणितरी ते भेदाभेद उत्पन्न केले. बळी तो कान पिळी अशी सत्ता सुरू झाली. एकजण दुसऱ्यापासून दूर होऊं लागला. एका काळच्या भावाभावांत वितुष्ट आलं म्हणूनच कुणा सज्जन माणसानं जुन्या काळाच्या आठवणीसाठी ही सत्य युगाची रात्र अंमळांत आणली. आपण रामजयंति करतो, कृष्णजयंति करतो, तसाच हा समतेचा उत्सव आहे. या दिवशीं रामाच्या आणि कृष्णाच्या आठवणींसारखीच, आपण एकाकाळीं एक होतो, याची आपल्याला आठवण होते, हें कुणाच्या ध्यानीं आलं नाही. वडिलोपार्जित आचार आहे म्हणून आपण तो पाळीत होतो, पण त्या आचाराच्या मागं उद्देश काय होता याचा आपण कधीं विचार केला नाही. मराठेगुरुजी मुंबईचं—त्यांना हें असलं काहीं माहित नव्हतं. रोज हे प्रकार होत असलेले त्यांना मुंबईत दिसत नव्हते. शहर सोडून ते इथं आले म्हणून त्यांच्या दृष्टीला या प्रकारांतलं रहस्य उलगडलं—म्हणून त्यांनीं गळ्यांत ढोल वांधला. एवढा विद्वान माणूस गळ्यांत ढोल वांधतो म्हणून मला मोठी चीड आली. पण होळी लागल्यानंतर

मी-रामजोशी

जेव्हां त्यांनीं ढोल उचलला—शिवाशीव गुरू झाल्यानंतर जेव्हां त्यांनीं ढोलावर काठी मारली तेव्हां माझ्या कानांवरचे पडदे तुटून पडले. डोळ्यांवरची अंधेरी दूर झाली. सत्ययुगाचा काल मला आठवला. एका रात्रीपुरतं हें सत्ययुग गुरू झालं होतं असं त्यावेळीं मला कळलं. माझ्या ग्रामबंधूनीं आणि वडील माणसानां, हें एक दिवसाचं सत्ययुग तीनशें पासष्ट दिवस अंमलांत आणतां येईल असं नाहीं कां तुम्हांला वाटत ? एक दिवसांत जर शिवाशीव नाहीं, तर बाकीच्या तीनशें चौसष्ट दिवसांत शिवाशीव आपण कां मानायची ? तसाच रोज सूर्य उगवतो आहे—तसाच मावळतो आहे—तशाच चंद्राच्या कला वाढताहेत—वारा वाहतो आहे—पाऊस पडतो आहे—जगाचं सारं रहाटगाडगं अगदीं त्याच कण्यावर फिरतं आहे. मग एवढाच हा फरक कां ? कां म्हणून आपण शिवाशीव मानायची ? मी पोर आहे तुमच्या समोर—पण तुमच्या गांवचा आहे—तुमच्या घरची आहे. होळीच्या रात्रीसारखांच आज आपण एकमेकांत मिसळलों आहोंत. स्वामी दयानंद, स्वामी ध्रुवानंद, महात्मा गांधी यांची पवित्र नांवं घेऊन आज आपण गुचिभूत झालों आहोंत. आतां पुन्हां शिवाशीव झाली म्हणून घरीं जाऊन स्नान करायची जरूरी नाहीं. आजवर आपण आपल्याच भावाबंधांचा छळ केला. ते आपलें होते. आपल्याला होत नाहीत तीं कामं ते करताहेत; त्यांचे आपल्यावर मोठे उपकार आहेत. आपल्याला होत नाहीत तीं—आपल्याला जीं घाणेरडीं वाटतात तीं सारीं कामं करून आपलें गांव जे स्वच्छ ठेवताहेत त्यांना दूर लोटणं—त्यांना न शिवणं—त्यांची शिवाशीव झाली तर आंधोल करणं, म्हणजे कृतघ्नपणा आहे असं नाहीं का तुम्हांला वाटत ? आजवर जो कृतघ्नपणा आपल्या हातून घडला त्याचं प्रायश्चित करण्यासाठीं आज आपण त्यांची क्षमा मागूं या आणि आजपासून या आपल्या निमगांवांत, अस्पृश्यता नाहीशी झाली म्हणून साच्या जगाला ओरडून सांगू या—”असं म्हणून तिनें त्या पडक्या भिंताडावरून खाली उडी मारली आणि गळ्यांत ढोल वांघून एकचित्तानं तें भाषण ऐकत असलेल्या एका वृद्ध महाराच्या पायांवर आपली डोई ठेवली.

जिकडून तिकडून टाळ्यांचा कडकडाट झाला. धोंडशेट, अण्णा, मी देखिल किकीच्या अनुकरणानं जेव्हां त्या महाराच्या पायांवर डोकं ठेवून नमस्कार केला, तेव्हां त्या वृद्ध गांवकऱ्याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. ‘नको नको’ म्हणून तो सारखा ओरडत होता. उलट आमचेच पाय धरायचा प्रयत्न करीत होता. पण कुणित् त्याचं ऐकलं नाहीं. एकामागून एक किती तरी माणसं त्याच्या पायावर आपलं डोकं ठेवूं लागलीं.

माझा खटला चालू झाला

महाराकडचे ढोल काढून घेऊन पुन्हां आम्हीं गळ्यांत घातले आणि साऱ्या महाराचांभारांना मध्यभागी घेऊन मिरवणूक निघाली. आम्हीं महार बनलो होतो आणि महार—चांभार मोठे झाले होते.

कुणितरी धांवत जाऊन तितक्यांत फुलांच्या माळा आणल्या आणि सगळ्या महाराचांभारांच्या गळ्यांत घातल्या. मिरवणूक आमच्या घराशीं धांवली. साऱ्या महार—चांभारांना मोठ्या आदरानं आम्हीं आमच्या ओटीवर नेऊन बसवलं. जनी आणि अण्णा यांनीं आधींच तयारी करून ठेवली होती. सर्वांना चहा देण्यांत आला आणि त्यांची भांडी आम्हीं स्वतः विसळलीं.

कुणाच्याही घराच्या उंबरठ्याच्या आंत उभ्या जन्मांत—नव्हे पिढ्यान् पिढ्या—ज्यांना पाऊल टाकायला मिळालं नव्हतं त्यांना गृहस्थाच्या घरीं हुडूत् हुडूत् न होतां चहा प्यायला मिळाल्याचा जो आनंद झाला होता त्याचं वर्णन करण्याची शक्ति माझ्या लेखणींत नाही. सर्वांचे डोळे ओले झाले होते. सर्वांची हृदयं भरून आलीं होती. सर्वांना हृदयांशीं कवटाळून आम्हीं निरोप दिला त्यावेळीं समाधानाचा केवढा तरी मोठा आनंद माझं हृदय फाडून वाहंर येईल कीं काय असं मला वाटूं लागलं.

चौकशी केली त्यावेळीं मला असं कळून आलं, कीं आमची सभा चालत असतां महार—वठारांत जाऊन जनीनंच त्या लोकांना ढोल घेऊन वाजवीत सभेच्या जागीं पाठवलं होतं.

प्रकरण नववें

मी साम्यवाद शिकू लागलों

आमच्या घरीं झालेल्या या समारंभानंतर गांवांत भयंकर खळबळ उडाली होती. पांडुअण्णासारख्या जुन्या वृत्तीच्या माणसानं या समारंभात प्रामुख्याने भाग घेतल्यामुळं सर्वानाच आश्चर्य वाटत होतं. विरोध होत होता तो पूर्वाप्रमाणे ब्राह्मणवठारांतील मंडळीकडून. बाबीकाका अगदीं उसळून उठले होते. त्यांच्या तोंडची भाषा जितकी जळजळीत तितकीच सभ्यपणाच्या मर्यादा ओलांडून केलेली अगत्यामुळं तिचा परिणाम कांहीं ठराविक मंडळी खेरीज करून इतरांवर होत नव्हता.

खालच्या वर्गातील सारी मंडळी जरी आमहांला नावं ठेवीत नव्हती, तरी अंतःकरणापासून ते आमच्यावर खूष होते असं म्हणतां आलं नसतं. खेड्यांतला माणूस सामान्यतः उत्सवप्रिय असल्यामुळं हाही एक उत्सवच झाला असं त्यांना वाटत होतं. होळीच्या एका रात्रींत जशी शिवाशीव पाळली जात नाही तसाच हाही एक दिवस पाळला गेला, असा समज त्यांनीं करून घेतला होता.

मी वारकाईनें पाहूं लागलों, त्यावेळीं माझं समाधान होईना. कांहींतरी अद्वितीय प्रकार घडवून आणायला आपण समर्थ झालों असं मला पहिल्यानें जरी वाटलं होतं, तरी विचा-

मीं साम्यवाद शिकू लागलो

रान्तीं मी साशंक होऊं लागलों. या प्रकाराचा परिणाम चिरस्थायी होणार नाही असंच मला वाटूं लागलं.

किकी मात्र मोठ्या खुर्शीत होती. अस्पृश्यतानिवारणावर जास्त जोर द्यावा असं पहिल्यापासूनच तिला वाटत असल्यामुळं या प्रसंगांतून सुपरिणाम निर्माण होतील असा तिचा समज झाला होता. तिचा हा आत्मविश्वास इतका मोठा होता, कीं त्याबाबतींत तिच्याशीं चर्चा करण्याचं मला धैर्य होईना. झालेल्या प्रकारामुळं तिला वाटणाऱ्या समाधानाला धक्का देणं त्यावेळीं उचित झालं नसतं.

या प्रकरणीं अण्णाइतकाच जरी जनीनं पुढाकार घेतला होता तरी हा समारंभ उरकून गेल्यावर या विषयाची चर्चा करायचं ती बुद्धिपुरस्सर टाळीत होती. स्वतःवर खूप होऊन किकी ज्यावेळीं बोलूं लागे त्यावेळीं जनी आंबट तोंड करून उगीच बसून राही. किकीला तिचा राग येई. तरीही ती कांहीं बोलत नसे आणि म्हणूनच मीही या बाबतींत तिच्याशीं चर्चा करायचं सोडून दिलं होतं. माझ्याप्रमाणेच तिचंही मन साशंक झालं होतं असंच मला वाटत हीतं.

दुसऱ्या दिवशीं विनायक आला तेव्हां किकी त्याला चिडवूं लागली. पहिल्या खेपेला तो ज्या संकोचानं आमच्या विन्हाडीं आला होता तो संकोच आतां राहिला नव्हता. म्हणूनच या विषयावर चर्चा करतांना त्याच्या भाषणांत पूर्वीच्यापेक्षां जास्त मोकळेपणा आला होता.

किकी म्हणाली, “केवढी मोठी चूक केलीस तूं, विनायक! परंपरा मोडणं हेंच आपलं कर्तव्य, असं रोज म्हणतोस, अन् कां त्या पंचकामिटीत जाऊन बसलास ? शिमग्याविरुद्ध चळवळ करतांना तूंच पुढाकार घेत होतास अन् आतां तूंच यांना विरोध करायला उठलास, याचा मेळ कसा घालायचा ?”

“मी कुटं विरोध केला ?” विनायक उद्गारला, “माझी चळवळ होती, ती शिमग्यांत होणाऱ्या बीभत्स आणि अश्लील प्रकारांविरुद्ध. प्रश्न उत्पन्न झाला होता तो बीभत्सतेवद्दल नव्हे. प्रश्न होता तो गळ्यांत ढोल बांधण्याचा. सभ्य माणसानं असा ढोल गळ्यांत बांधून नाचणं योग्य आहे असं तुला तरी वाटतं का ?”

“अन् अयोग्य आहे असं का तुला वाटतं ?” किकीनं विचारलं.

“हो !” विनायक म्हणाला, “ढोल बांधण्यांत माझ्या नजरेला फाका घालण्याइतकाच असभ्यपणा वाटतो.”

मी-रामजोशी

“ साम्यवादांत या मध्यामम्यतेच्या कल्पना येतात का ? ” किकीने विचारलं, “ समतेच्या तत्त्वावरच साम्यवादाची उभारणी केली आहे ना ? मग बहुजनांतला—masses—मथला माणूस जगा वागतो तसाच बुद्धी माणूस वागू लागला तर तें साम्यवादाचें समर्थनच नाही का झालं ? ”

“ अर्थांत नाही ! ” विनायक उत्तरनें अवमान आणून टासून म्हणाला, “ खालच्या आणि वरचा थर एका समांतर रेंवेत यावा असं आम्ही म्हणतो, याचा अर्थ त्यांनीं खालच्या थरांतल्या लोकांना आपलेच चोचले चालवायला उजेजनें द्यावं असा करायचा नाही. समाजांतिल दोष दोन्ही थरांच्या—किंवदुता तिन्ही थरांच्या लोकांत आहेत. त्या तिघांनाही एका पातळीवर आणणं हें आमचें ध्येय आहे. त्या ध्येयाला अनुसरूनच आमची पहिली चळवळ होती. मराठेगुरुजींनी जो प्रकार केला अन् जो आतां तुला आकर्षक वाटतोय तो या ध्येयाशीं विरंगत होता—”

“ मग आम्ही काय केलं पाहिजे होतं ? ” किकीनें मधेंच विचारलं, “ वीमत्पण टाकून द्या, असं म्हणारे आम्ही मूटभरच होतो. आमच्या प्रयत्नांचा बहुजनांवर कांहींच परिणाम झाला नाही. उलट मराठेगुरुजींनीं त्यांच्या पातळीवर खालीं उतरतांच सारे लोक त्यांच्या-मोंवतीं गोळा झाले—”

“ हेंच, हेंच तें ! ” विनायक तिला अडवून म्हणाला, “ आम्हांला जें नको आहे तें हेंच. प्रत्येक वेळीं जर आम्ही त्यांच्या पातळीवर उतरूं लागलों तर ते पुढें आम्हांलाच खेचून खालीं ओढतील आणि दोघांचाही सारखाच अधःपात होईल—”

“ मला नाही असं वाटत, ” किकी म्हणाली “ मराठेगुरुजांचं एक आवडतं तत्त्व आहे—” विनायक तुच्छतेनें हंसला असं पाहून किकी म्हणाली, “ असं हंगूं नका. सर्वांचंच ऐकलं पाहिजे आपल्याला. मला तें तत्त्व आवडलं. ”

“ वा ! वा ! ” विनायक मान हालवीत म्हणाला. “ असं तें कोणतं विलक्षण तत्त्व तें आम्हांला ऐकू द्या तरी. ”

“ तेंच मी सांगत होतें. ” किकी म्हणाली, “ अधःपाताची त्यांनीं एक व्याख्या केली आहे—पाण्यांत बुडत असलेल्या माणसाला वांचवण्यासाठीं पोहणारा माणूस खालीं उडी घेतो. सकृद्दर्शनीं हा त्याचा अधःपात खरा पण तो अधःपात दुसऱ्याला जगवून वर काढण्यासाठीं असतो. मी पोहणारा आहे, बुडणारा नव्हे, ही जाणिव त्याच्या हृदयांत जागी असते. त्याचा तो अधःपात दुसऱ्याला वर ओढून आणण्यासाठीं असतो—तमं तो करूनही दाखवतो—दुसऱ्याला जगवतो—”

मी साम्यवाद शिकू लागलों

“अन् समजा,” विनायक पुन्हां मथेंच म्हणाला, “की त्या दुसऱ्यानं त्याच्या गळ्याला मिठी घातली, घावरटपणानं मिठी घातली अन् त्याबरोबर दोघेही बुडून मेले, तर त्या अन्नःपाताचं काय ?”

“हा ज्याच्या त्याच्या सामर्थ्याचा प्रश्न आहे.” मी म्हटलं, “अशावेळीं त्या दुसऱ्याला जगवण्यासाठी त्याला लाथ मारून दूर करावा लागेल—कदाचित त्याला बुडून मरूं देणंही उचित ठरेल. पण खरा सामर्थ्यावान् माणूस असेल तो अशावेळीं त्याला जगवील अन् स्वतःही जगेल. परिस्थिति पाहिली पाहिजे अन् त्या बरोबरच त्या परिस्थितींत वावरणाऱ्या व्यक्तींची कुवतही अजमावली पाहिजे—त्याबरोबरच स्वतःच्या सामर्थ्यावरही विश्वास पाहिजे !”

विनायक क्षणभर स्वस्थ वसला आणि नंतर म्हणाला, “तात्त्विक चर्चा करतांना हे मारं मुद्दे मोठे परिणामकारक वाटतात पण प्रत्यक्ष अनुभव असा येतो, की बुडत्याला तारायला जाणाऱ्या माणसाला बुडणारा माणूस उलट गळ्याला मिठी घालून बुडवीतच अमतो.”

“हा निराशावाद झाला.” मी म्हटलं, “मी आशावादी आहे. बुडत असतांना त्याला तारणाऱ्याला किती जणांनी बुडवलं, याचा हिशेव घेण्यापेक्षा कितीजणांना जगवलं हेंच मी ध्यानीं घेतों—अन् ती संख्या मला मोठी वाटते.”

माझ्या या बोलण्यावर कोणत्याही प्रकारचा शेरा न मारतां विनायक नुसता मोठमोठ्यानं हंसला. किकीला तें आवडलं नाही. ती कांहीं तरी उत्तर देणार होती असं मला वाटलं, पण मी तिला डोळ्यांनीं दटावलं आणि म्हणालों, “माझ्या या भाषणांत विनोद कुठं झाला तो मला कळला नाही. सार्वजनिक कार्ये करण्यासाठी जो माणूस जगाच्या बाजारपेठेंत उतरतो त्यानं आशावादाचं भांडवल आधीं संग्रहीं ठेवलं पाहिजे असं मला वाटतं. एकदम जग उलथून टाकीन असं माणसाला वाटतं—जगाची लांबी हंदि केवडी आहे याचा त्याला अंदाज नसतो. हें एवढं लहानसं खेडं, इथल्या साऱ्या माणसांना एका जागीं आणणंसुद्धां कठीण जातं आहे, तिथं एकदम जग उलथून टाकण्याची महत्त्वाकांक्षा मला तरी उत्पन्न होणार नाही. मी मुंगीच्या पावलानं चालणारा माणूस आहे आणि म्हणूनच आशावादाच्या आधारशिवाय मला दुसरा कोणताच आधार मोठा वाटत नाही.”

“झालं तुमचं बोलणं ?” विनायक म्हणाला, “मी तुमच्या आशावादाला हंसलों नाही. माझं कारण निराळं होतं. पण तें तुम्हांला कळायचं नाही. तुमचे मार्ग आमच्या मार्गापेक्षां फार निराळे आहेत. साम्यवादाचा अभ्यास जोपर्यंत तुम्हीं केला नाही तोपर्यंत तुम्हांला

मी-रामजोशी

त्याची कल्पना यायची नाही. तुम्हां मुंबईला होतां, तिथल्या कामगारांच्या चळवळी तुम्ही पहिल्या असल्या पाहिजेत. आमच्या साम्यवादी पुढाऱ्यांनी सरकारला आणि सावकारांना कसं दे माय धरणी ठाय करून सोडलं तें तुम्हीं पाहिलंच असेल —”

“तें मी पाहिलं आहे—” मी म्हटलं, “पण त्या तुमच्या पुढाऱ्यांवर माझा आक्षेप आहे तो हाच, की त्यांनी आपला संसार शहरांत थाटलाय. मुळाखा हात घातला नाही. ते खेड्यांत आले नाहीत. शहरांतल्या वड्या बाजारांत थोडीशी गडबड झाली तरीही तिचा आवाज केवढा तरी मोठा होतो. खेड्यांत तसं नाही—”

“ मग खेड्यांत कसं काय आहे ? ” विनायकाने विचारलं.

“ तुम्हीं इथलेच ना ? ” मी विचारलं, “ मग इथं कसं काय आहे, तें तुम्हांला सांगायला मी शहरच्या माणसाने कशाला थ्रम घ्यावे ? ”

“ कसलं ते इथले ? ” किक्की म्हणाली, “ अन् मी देखिल इथलीच ना ? पण या गांवात कोणत्या जातीचीं किती माणसं आहेत एवढंसुद्धा मला माहित नाही. या इथनं मैलभर दूर असलेल्या माझ्या घराच्या आजुवाजूच्या चारदोन घरच्या माणसांपलीकडे माझी कुणाशी ओळखसुद्धा नाही. तेच त्यांचं ! ”

“ असें आहे खरं. ” विनायक म्हणाला. “ पण मऱ्यां या खेड्यांचा प्रश्न हातीं घ्यायचा नाही असं आम्हां टरवलंय. ”

“ आम्हां म्हणजे कुणी ! ” मी विचारलं.

“ आम्हां म्हणजे आमच्या साम्यवादी पक्षांनं. ” विनायक तुच्छतेनं हंमून म्हणाला, “ पुन्हां पुन्हां तुम्ही हाच प्रश्न करतां तेव्हां मला तुमचं फार आश्चर्य वाटतं. शहर सोडून तुम्ही इथं खेड्यांत आलांत, पण या खेड्यांतलीं मागीं माणसं आज शहरांत गेलीं आहेत, आधीं त्यांच्यांत जागृत केली पाहिजे. कोणतीही चळवळ शहरांत सुरू झाली की तिचें परिणाम आपोआप खेड्यांत जाणवूं लागतात. खेड्यांकडेही आम्हांला पहायचं आहे—”

“ तर मग खेड्यांकडे आधीं पहा. ” मी शांतपणानं म्हटलं, “ हें मूळ आहे, त्या शाखा आहेत. मूळाची जोपासना आधीं केली पाहिजे—खेड्यांतलीं माणसं शहरांत कां जातात त्याचं कारण शोधून त्याच्यावर उपाय योजिलं पाहिजेत. खेड्यांचं शहर झालं तर खेड्यांतली माणसं शहरांत जाणार नाहीत, म्हणून खेड्यांचं शहर कसं करतां येईल याचे प्रयत्न आधीं केले पाहिजेत असं नाही का तुम्हांला वाटत ? —”

मी साम्यवाद शिकू लागलों

वाहेरून विनायकला कुणीतरी हांक मारली. बहुधा त्याचा जोडीदार श्रीकांत असावा. 'आलों, आलों' म्हणत विनायक एकदम वाहेर निघून गेला तेव्हां किकी म्हणाली, "सुटला धिचारा ! बरं कारण मिळालं पळून जायला !"

"तूच म्हणते आहेस का हें ?" मी उद्गारलों.

"हो, मीच म्हणतेंय—" किकी म्हणाली, "मी हल्ली अभ्यास करतेंय साम्यवादाचा. त्यांनीं पुस्तकं दिलीं आहेत मला. 'मार्क्स' वाचतेंय ना ? लेनिन वाचतेंय, 'ट्रोत्स्की' वाचतेंय, आणखी देखील किती किती पुस्तकें वाचतेंय. जरा थांवा, तुम्हांला दिपवून टाकणार आहे मी. त्यातलं एकसुद्धां पुस्तक तुमच्या हातीं लागूं देणार नाहीं. तुम्ही खुशाल हें निमगांवचं पुस्तक वाचीत वसा. आणखी सहा महिन्यांच्या आंत मी अशी बोलायला लागेन, कीं त्यांतलं एक अक्षरसुद्धां कळायचं नाहीं तुम्हांला—"

मी नुसता हसलों आणि उगी राहिलों. किकी विषयांतर करीत होती. अंगावर आलेली वाजू सांवरण्यासाठीं एका काळीं गंभीर वाटणाऱ्या विषयाच्या आधारावर ती थडा करूं पहात होती हें माझ्या ध्यानीं आलं.

"हें पहा," किकी म्हणाली, "नुसतीं नांवेंच ऐकून तुम्ही थक झालांत ! एवढ्यांतच तुमची बोवडी वळली. आतां या साम्यवादांतली मराठी परिभाषासुद्धां मी शिकतेंय. ती तयार झाली कीं मग ऐकवतें तुम्हांला. सांगा, विरोधवादाचायत म्हणजे काय ?"

मी चांगला पोट भरून हसलों आणि म्हणालों, "मी शरणाचित्री लिळून देतो. विरोध मला माहित आहे, पण हा तुझा कसला वाद ना मला माहित नाहीं अन् तो मला माहित व्हायलाही नको आहे. मला चर्चा करायची नाहीं, मला काम करायचं आहे. कुठल्याही तत्त्वज्ञानाचो परिभाषा पाठ करून मला त्याचा काठीभरसुद्धां उपयोग व्हायचा नाहीं."

किकी क्षणभर स्वस्थ राहिली आणि म्हणाली, "क्षणभर थडा वाजला ठेवून मी म्हणतें, जगाला दिपवून टाकणार हें जें नवीन तत्त्वज्ञान अस्तित्वांत आलं आहे त्याचा अभ्यास करावा असं नाहीं का तुम्हांला वाटत ?"

"मला पुष्कळच शिकायचें आहे—" मी म्हटलें, "पण गंध्यां मला काम पुष्कळ आहे. हा अभ्यास करायचें काम तूं कर अन् तुझ्या अभ्यासाचा फायदा मी घेईन. मधून मधून मला थडे देत जा. या तुझ्या नव्या तत्त्वज्ञानाच्या नियमांप्रमाणें माझ्या हातून कुठें चूक होत अगेल तर मला सावध करीत जा. माझा प्रत्यक्ष अनुभव आणि तुझें पुस्तकी ज्ञान या दोहोंचा आपण

मी-रामजोशी

पडताळा घालून पाहू, खूप चर्चा करू अन् पुढं कसं वागायचं तें त्या चर्चेच्या निष्कर्षाच्या अनुरोधानं ठरवूं. सध्या मला पेंच पडला आहे तो या अस्पृश्यतानिवारणाचा-अन् त्याची चर्चा कांहीं तुझ्या पुस्तकांत सांपडणार नाही, ही माझी खात्री आहे-” ती उत्तर द्यायला सरसावते आहे असं पाहून मी तिला थांबवलं आणि म्हटलं, “ तेंच बोलतों आहे मी ! जागतिक परिस्थितीच्या दृष्टीनं पहायचं म्हणजे त्याला एकच उपाय आहे-धर्माचं उच्चाटण करणं ! रशियांत तें झाल्यं म्हणतात पण तिथं सुद्धा चोरट्या धार्मिकतेचे भुंगे सोव्हिएट राज्याच्या इमारतीला आंतून पोखरित आहेत. मोठा कठीण आहे हा धर्माचा कैफ-नव्हे विष ! कित्येक पिढ्यांपासून हें विष आमच्यांत भिनून गेल्यं. कायद्याच्या आधारावरसुद्धां त्याचं उच्चाटण करणं कठीण होईल असं आज मला वाटतंय. जोंवर कायदा करणं आपल्या हातीं नाही, तोंवर कोणत्या उपायानं हे धार्मिक भेदाभेद मोडायचे याचा विचार आपण केला पाहिजे. अन् तो उपाय कांहीं तुझ्या या साम्यवादी पुस्तकांत सांपडायचा नाही. सांपडलाच तर मला सांग म्हणजे झालं. ”

“ ठीक, ठीक, सांगेन बरं ! ” असं म्हणून किकी उठून गेली.

एवढा वेळ जनी मुकाट्यानं एका कोंपऱ्यात बसून आमची सर्व चर्चा ऐकत होती. किकी उठून जातांच तीही उठूं लागली असं पाहून मी म्हटलं, “तूं कांहींच बोलली नाहीस जने !”

“मी काय बोलूं ?” जनी अनिच्छापूर्वक म्हणाली, “तुम्हां विद्वानांच्या या चर्चेत मला कांहीं सुद्धां कळत नाहीं. तुम्हीं मला बोलूं देतां म्हणून मी बोलतें. पण मग मला असं वाटतं, मोठ्यांच्या भाषणांत तोंड घालायचा मला काय अधिकार ? किती झालं तरी मी मोलकरीण ! तुमच्या कृपेनं मला आतां लिहितांवाचतां येऊं लागल्यं. थोडंथोडकं इंग्रजीसुद्धां कळूं लागल्यं. इतक्या थोड्या दिवसांत माझी भाषासुद्धां सुधारली आहे. पण मला काय उपयोग आहे या सर्वांचा ? केव्हां केव्हां वाटतं, आपली पायरी सोडून कशाला या भलत्या फंदांत पडतेंय. काय होणार आहे माझं पुढं ? चार दिवस या चळवळी चालल्या आहेत तोंपर्यंत तुमच्या आसऱ्यानं मी इकडे तिकडे थोडी हालचाल करीन. उद्यां तुम्हीं निघून गेलांत-तुम्हीं जाणार यांत शंकाच नाही-शहरची माणसं तुम्हीं, सारं आयुष्य इथं काढणं तुमच्यानं कांहीं व्हायचं नाही-तेव्हां तुम्हीं गेलांत म्हणजे मला कुणाशीं तरी लग्न लावून कुणाच्या तरी परसवांत नाहीं तर शेतांत आंग मोडून राबायला गेलं पाहिजे, याचाच विचार करतेंय मी. आतां तुमची ही चर्चा सुरू झाली त्याचवेळीं मला हें जाणवलं, कीं तुम्हीं ते तुम्ही अन् आम्ही ते आम्ही !” असं म्हणून ती झटकन उठून निघून गेली.

मी साम्यवाद शिकूँ लागलों

मला मोठा धक्का बसला. जनीला असं कां वाटलं ? इतके दिवस—नव्हे या क्षणापर्यंत प्रत्येक ठिकाणी आमच्या पाठीशीं उभी राहिलेली जनी आज एकदम हताश होऊन बोलूँ लागली, असं झालं तरी काय ?

माझ्या आशावादाशीं टक्कर द्यायला जनीनं हा निराशावाद सुरू केला का, अशी शंका एकदम माझ्या मनांत आली.

प्रकरण दहावें

आम्हीं पुनः तमाशा केला

गांवात आलेले तमाशेवाले अजून आजुवाजूच्या गांवांतून आपले खेळ करीत हिंडत होते. निमगांवातसुद्धां त्यांना आमंत्रण होतं. त्या आमंत्रणाला अनुसरून ते पुन्हां आले त्यावेळीं मी त्यांची मुद्दाम गांठ घेतली.

तमाशाचा इतिहास सांगण्याचं हें स्थळ नव्हे खरं पण त्यांच्या तोंडून टिकटिकाणीं होणाऱ्या तमाशांबद्दल मला जी माहिती मिळाली त्यामुळं प्रचाराचं माध्यम म्हणून या साधनाचा उपयोग करण्याचा मी विचार करूं लागलों.

पुन्हां एकदां सर्वत्रांनीं तमाशा पहावा असं मला वाटूं लागलं. वीभत्स लावण्या अजिवात वगळून तमाशा करतां येईल कीं काय असं मी त्या म्हाताऱ्याला विचारलं, त्यावेळीं तो म्हणाला, “अशा साध्या लावण्या काय त्या एक रामजोशाच्याच आहेत. कांहीं कांहीं लावण्यांत कांहीं चरण गाळले तर वाकीच्या लावण्या तितक्याशा वाईट ठरायच्या नाहीत. लावण्या म्हटल्या म्हणजे त्यांत शिणगार पाहिजेच. शिणगार नसला तर ऐकणारे तेवढेसे खुलत नाहीत. कसं काय करतां येईल याचा मी अंदाज घेऊन पहातो. पण अगदींच सोंवळ्या लावण्या घेतल्या तर तमाशाला रंग भरायचा नाही हें मात्र मी तुम्हांला सांगून ठेवतो—”

आम्हीं पुनः तमाशा केला

दुसरा आणखि एक प्रश्न माझ्यासमोर आला तोही बीभत्सपणा इतकाच महत्वाचा होता. दौलतजादा करणं इष्ट नव्हतं. पण तमाशेवाल्यांच्या दृष्टीने ती उत्पन्नाची बाब होती. म्हाताऱ्याला मी तसें विचारलं त्यावेळीं तो म्हणाला, “तें काम फार बिकट आहे. दौलतजादा बंद ठेवून चालायचं नाही. ती प्रत्येकाच्या उत्पन्नाची बाब आहे. त्याचं उत्पन्न कुणाला कमी तर कुणाला जास्त होतं. सर्वांना सारखीच रकम तुम्हीं आपण होऊन देऊं म्हणाल तर या बायांना तें पटायचं नाही. त्यांची अपसांत नुरस असते. दौलतजादा जास्त मिळवण्यासाठी चडाओडीनें आणि नुरशीनें त्या आपलीं कामं करीत असतात. तेव्हां दौलतजादा अजिवात बंद केला तर तमाशा मुळीं व्हायचाच नाही. ”

ही एक मोठी पंचाईत आली. दौलतजादाला किक्रीचा मोठा विरोध होता, आणि म्हाताऱ्याचं म्हणणं तर मला पटत होतं. प्रश्न पैशाचा नव्हता. प्रश्न होता तो तमाशाच्या रंगतीचा. चकल्या उडाल्याशिवाय गाणारणीनां गायला अन् नाचायला चेव येणार नाही असं म्हातारा म्हणत होता तें किक्रीला पटत नव्हतं. ती म्हणाली, “नाटकांतली पात्रं नाहीत का काम करीत ? त्यांना कुठं कोण दौलतजादा करतं ? ”

“हा संवयीचा प्रश्न आहे,” म्हातारा म्हणाला, “प्रेक्षकांत थोडीशी गडबड झाली तर नाटक करणारीं पात्रं घाबरून जातात. पण प्रेक्षकांत गडबड झाली नाही तर आम्हांला आमचा तमाशा रंगत नाहीसा वाटतो. प्रेक्षकांनीं मारे आरडाओरड केली, वाहवा दिली, चकल्या फेंकल्या, तरच आम्हां लोकांना गायला नाचायला चेव येतो. नाही तर अगदीं मुड्यासारखें वाटतं. ”

दौलतजादा केल्याशिवाय गत्यंतर नाही असं वाटून मी त्याला संमति दिली याचं किक्रीला वैषम्य वाटलं. म्हातारा निघून गेल्यावर ती म्हणाली, “प्रत्येक ठिकाणीं पड खाण्याची तुमची ही वृत्ति मला कांहीं पटत नाही. काय झालं दौलतजादा केला नाही तर ? ”

“आपल्याला तमाशा करायचा आहे,” मी म्हटलं, “तमाशाच्या पद्धतीनेंच तमाशा झाला पाहिजे. कीर्तन वेगळं, पुराण वेगळं, नाटक वेगळं. तसाच तमाशाही ! या प्रत्येक बाबतींत श्रोत्यांच्या वैठकाच वेगवेगळ्या प्रकारच्या असतात हें तूं पहातेस ना ? त्यांचं तें बरोबर जाणतात. तमाशा करायचा आहे त्यांना. आपण जेव्हां तमाशे करूं त्यावेळीं नव्या पद्धति अंमलांत आणूं. ”

किक्री एकदम हंसत सुटली आणि म्हणाली, “म्हणजे तुम्ही तमाशेही करणार आहांत कीं काय ? ”

मी-रामजोशी

“ प्रचाराचं प्रत्येक माध्यम मला उपयोगांत आणायचं आहे. पांढरपेशांसाठी जशी व्याख्याने कीर्तने करायची, तसे बहुजनांसाठी तमाशे करणं भाग आहे. तिथं व्याख्यानेनां कांहीं परिणाम व्हायचा नाही. जिथं जें हत्यार परिणामकारक ठरेल तिथं तेंच वापरलं पाहिजे. आपल्याला कार्य करायचं आहे—तें कार्य परिणामकारक झालं पाहिजे. आपण कांहीं तरी केलं असं दाखवण्यासाठी नुसतं प्रदर्शनच करायचं नाही. आमच्या काँग्रेस कमिठ्यांचं चुकतंय तें इथंच. इथं काय केलं पाहिजे तें त्यांना वर माहित नसतं. हे एवढे हॅन्डविलंच भोरे आमच्या-कडे पाठवतात. कोण वाचणार ते ? जिथं कुणाला वाचतांच येत नाही तिथं हीं हॅन्डविलं वाटायचीं कुणाला ? पांढरपेशांनाच ना ? ज्यांना कळायचं त्यांना कळतं आहे. अन् कळून सवरून ज्यांना विरोध करायचा आहे त्यांच्या हातीं ही हॅन्डविलं देऊन कांहीं सुद्धां परिणाम व्हायचा नाही. कोणत्या प्रकारचा प्रचार खेड्यांत प्रभावी ठरेल हें शहरच्या खुर्चीटोवळांवर बसणाऱ्या माणसांना कळत नसतं, हें इथं आल्यांनंतर मला कळलं. म्हणूनच मी तमाशे करून पहाणार आहे.”

“ आतां मागींवर आलांत ! ” जनी उद्गारली.

“ कसला हा मार्ग ? ” किकीनें विचारलं, “ डफ तुणतुणं घेऊन नाचणार आहांत का तुम्ही ? ”

“ मीच कशाला नाचायला हवा ? हे आहेत कीं तमाशेवाले. यांनाच नाचवायचं आहे आपल्याला. पण तें आपल्या पद्धतीनें नाचवायचं आहे. त्यासाठीं नवे 'वग' लिहिले पाहिजेत, नव्या लावण्या केल्या पाहिजेत—सारी पद्धत बदलून टाकली पाहिजे. पण हा बदल करतांना तमाशाला पांढरपेशेपणाचं स्वरूप न येईल अशीच खबरदारी आपल्याला घ्यावी लागेल. ”

किकी उगीच राहिली. माझ्या बोलण्यावर ती विचार करित असावी असं मला वाटलं. जनीची मुद्रा मात्र खुळली होती. तिला माझी कल्पना पसंत पडली होती. पण तिनं तसं बोलून दाखवलं नाही.

आमच्या काँग्रेस कमिटीच्या तफें तमाशा होतो आहे असं ज्यावेळीं कळलं, त्यावेळीं गांवात एकच खळबळ उडाली. तमाशाच्या खर्चाचा भार धोंडशेट पांडुअण्णाप्रभृति मंडळीनीं आपल्यावर घेतला असल्यामुळं काँग्रेस कमिटीवर त्याचा बोजा येणार नव्हता. तरीही कमिटीच्या सभारादांत खळबळ सुरू झाली. कमिटीचं मत घेतल्याशिवाय तमाशा ठरवण्यांत आला म्हणून कित्येक मंडळी विरोध करायला पुढं सरसावली. या मंडळींना बाबीकाकाप्रभृति मंडळीचं जसं उत्तेजन होतं तसाच विनायक आणि श्रीकान्त यांचाही पाठिंबा होता असं मला दिसून आलं.

आम्हीं पुनः तमाशा केला

विरोधाला जागा राहूं नये म्हणून त्याच दिवशीं आम्हीं कमिटीची सभा बोलावली आणि तमाशा करण्याचा प्रस्ताव कमिटीसमोर मांडला. धोंडशेटना ही कल्पना फार आवडली होती. ठराव त्यांनीच मांडला होता. ठराव मांडतांना त्यांनीं जें प्रास्ताविक भाषण केलें तें फार परिणामकारक झालें. ते म्हणाले, “ आपल्याला प्रचार करायचा आहे. खेड्यापाड्यांतल्या माणसाला लिहितां वाचतां येत नाही याची आठवण सुशिक्षित माणसांना नसते. सुशिक्षितांचे प्रयोग खेडवळाच्या डोळ्यांत भरायचे नाहीत. खेडवळाला खेडवळाच्याच भाषेंत सांगितलें पाहिजे. याचा अनुभव एकदां आम्हीं घेतला आहे. आपल्या कोंकणच्या लोकांना ती हार्ककत माहित नाही—कोंकणांत ती चळवळ फारशी आलीच नाही. सातारा, कोल्हापूर अन् पुणे या भागांत सत्यशोधकांनीं जी चळवळ केली ती केवळ तमाशाच्या जोरावर. त्यावेळीं ब्राह्मणब्राह्मणेतर वाद मोठा जोरांत होता. खेड्यांतला शेतकरी सावकाराला देव मानीत होता. सावकाराचें अन्न खाऊन आपण वाढलों आहोंत असा त्याचा समज होता. सावकाराच्या विरुद्ध जायचें म्हणजे कृतघ्न व्हायचें असा समज त्यांच्या हाडीमाशीं खिळला होता. पांढरेपेशे सावकार त्यांना पिळून काढीत होते—अजूनही पिळून काढताहेत—इथंही पिळून काढताहेत—त्या भोळ्या भाविक लोकांचे डळे त्यावेळीं सत्यशोधकांच्या तमाशांनीं उघडून दिले. घाटावरच्या खेड्यांतला शेतकरी त्या तमाशामुळेंच जागा झाला. धर्माच्या नांवाखालीं कुणच्यावर जुलूम चालला होता.—अजूनही चालतो आहे—सत्यशोधकांच्या तमाशानें त्यांना तें दाखवून दिलें. धर्माची मिरास कांहीं नुसती एकाच जातीची नाही याची साक्ष त्यांना पटवून दिली. तो जो परिणाम झाला तो आज माझ्या नजरेसमोर आहे. त्यावेळचे मार्ग चुकले होते—नाहीं असं नाहीं. त्या तमाशांचें स्वरूप मोठें रांगडें होतें. अत्याचाराला चिथावणी देणारं होतें—म्हणूनच अत्याचार झाले. आज आपल्याला तसं कांहीं करायचें नाहीं. आपल्याला धर्मपिक्षां देशाचें नांव मोटें करायचें आहे. अत्याचाराचें वीं नाहीसं करून टाकायचें आहे. तें कसं करतां येईल हें पहायचेंय म्हणूनच आपल्याला तमाशा करायचा आहे. आज होणारा हा तमाशा कांहीं आपला राष्ट्रीय तमाशा नव्हे. तमाशे जसे पूर्वीं होत होते तसाच तो व्हायचा आहे. पण तमाशा कसा असतो हें ज्यांना माहित नाहीं त्यांना तो कळवाय म्हणून आपल्याला तमाशा करायचा आहे.—म्हणूनच या खर्चाचा भार आम्हीं कमिटीवर घातला नाहीं. आम्हांला कमिटीचें नुसतें नांव पाहिजे—कमिटीचा पैसा नको आहे. नांव पाहिजे आहे तें एवढ्यासाठींच, कीं पुढें आपण असे तमाशे करणार आहोंत,—त्या तमाशांतून काँग्रेसचा प्रचार करणार आहोंत. त्यांची जाहिरात एवढांपासूनच

मी-रामजोशी

आपल्याला करायची आहे. एवढ्यासाठी आजच्या या माझ्या प्रस्तावाला आपण विरोध करू नका अशी हात जोडून माझी प्रार्थना आहे. ”

‘सावकार आणि पिळगूक’ या शब्दांचा विनायक आणि श्रीकांत यांच्या मनावर परिणाम झाला. सत्यशोधकांच्या इतिहासाची माझ्याप्रमाणेच त्यांनाही कांहीं माहिती नव्हती. साम्यवाद लोकप्रिय होण्याच्या पूर्वीच, साम्यवादाची भूमिका समोर नसतांना, सत्यशोधक समाजानं एका काळीं जो प्रचार केला होता तो कशा रीतीनं परिणामकारक झाला होता याचा सर्व इतिहास विनायकानं विचारल्यावरून थोडशेटनीं सांगितला. त्यावेळीं त्याच्याही मनावर परिणाम झाला.

विनायकाचा विरोध मावळतांच आमचं बहुमत व्हायला अवधि लागला नाहीं. विरोधाची पेरणी वावीकाकांपेक्षां विनायकानंच जास्त जोरानं केलेली असल्यामुळं तो आमच्या बाजूला येतांच त्याच्या बाजूला वळलेले सभासदही सहजच आम्हांला अनुकूल झाले.

वावीकाकाप्रभृति मंडळी काँग्रेसचे सभासद नव्हती. ते लोक सभासद असते तर बहुमत करणं आम्हांला कठीण गेलं असतं.

हा तात्विक विरोध मिटल्यामुळं तमाशा करणं जरी आम्हांला सुलभ झालं तरीही ब्राह्मण वटारांतील मंडळी शंक्कटार्थित आम्हांला शिव्या देत राहिली. इतरांना तमाशा हवा होता, गांवातले तमाशे होऊन गेले होते त्यामुळं आयताच आणखी एक तमाशाचा प्रयोग पहायला मिळतो आहे म्हणून सारेच उत्सुक होते, त्यांचंही समाधान झालं.

तमाशेवाल्या म्हाताऱ्यांवर वसून कार्यक्रम शक्य तितका सोवळा करण्याची आम्ही शिकस्त केली होती, पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. गाणाऱ्यांना आणि भाषण करणाऱ्यांना रंगणांत आल्यावर आवरणं शक्य नव्हतं. तमाशा सुरू होतांच पहिल्यानं जरी त्यांनीं संयम दाखवला तरी श्रोते रंगात येत नाहीत असं पाहून ते मूळपदावर आले. नित्यचा क्रम सुरू झाला तेव्हां आम्हीही त्याला विरोध केला नाही. दौलतजादाही झडलाच आणि तमाशेवाल्यांना उत्पन्नही चांगलंच झालं. सर्व लोक खुप होऊन काँग्रेस कमिटीला धन्यवाद देत आपापल्या घरां गेले.

या परिणामामुळं माझा आत्मविश्वास जास्त दृढ झाला. तमाशाच्या दुसऱ्या दिवशीं विनायक आणि श्रीकांत आम्हांला भेटायला आले त्यावेळीं त्यांचं मत मी अजमावून पाहिलं. विनायक म्हणाला, “एकंदरीनं हा तमाशा अश्लील वाटतो खरा पण त्याचा परिणाम बहुजनांवर चांगलाच होतो यांत शंकाच नाही. यू. एस्. एस्. आर्. मधे असे ग्रामोण प्रयोग करण्यांत येतात असं म्हणतात. मग आपण तरी ते कां करूं नयेत ?”

आम्हीं पुनः तमाशा केला

“ पाहिलंत ? ” किक्री म्हणाली, “ तमाशा तुम्हीं पाहिला नव्हता तोंपर्यंत केवढा जोराचा विरोध करीत होतां ! आतां मत बदललं कीं नाहीं ? माझं सुद्धां असंच झालं होतं. एवढ्या वावतींत तरी गुरुजींनीं आमच्यावर मात केली. ”

“ मात करण्याचा प्रश्न नाहीं—” मी म्हटलं, “ मला काम करायचं आहे इथं—अन् त्या कामासाठीं कोणतीं साधनं जास्त परिणामकारक होतील याचा मी सारखा शोध करतोय. अचानक हें साधन माझ्या नजरेसमोर आलं. पूर्वी याचा कुणित् उपयोग केला होता तें मला माहित नव्हतं. धोंडशेटच्या तोंडून तें कळलं तेव्हां मला जास्त आत्मविश्वास वाटला. आतां तुम्हीं म्हणतां, कीं रशियांतदेखिल असे प्रयोग झाले होते त्यामुळं माझा विश्वास आणखि दुपटीनं वाढला आहे. तुमच्या सारख्यांची अनुकूलताही आहे. आतां पुढं काय करायचं हें आपण सर्वांनीं एकमतानं ठरवलं पाहिजे—”

तितक्यांत पांडुअण्णा आले आणि त्यांनीं जी एक नवीन बातमी दिली त्यामुळं आमच्या चर्चेला अगदीं वेगळंच वळण मिळालं.

प्रकरण अकरावें

माझ्या हृदयाला बाण बसला

काँग्रेस कमिटीच्या वतीने ज्यावेळीं तमाशा झाला त्यावेळीं बाबीकाका तिथं हजर नव्हते. पण ब्राह्मणवठारांतील इतर मंडळी आली होती. त्या मंडळींतील कांहीं मंडळी बाबीकाकांच्या वतीने पांडुअण्णांना भेटायला गेली होती. तमाशा घडवून आणण्यांत किकीनें पुडाकार घेतल्यामुळं बाबीकाकांच्या मनावर परिणाम झाला होता. या परिणामाचं फळ बाबीकाकांना पश्चात्ताप होण्यांत होऊन किकीनें पुन्हां परत आपल्या घरीं यावं असं सांगण्यासाठीं त्यांनीं हें शिष्टमंडळ पांडुअण्णाकडे पाठवलं होतं.

पांडुअण्णाच्या तोंडून ही हकिकत ऐकतांच किकी स्तब्ध झाली. मलाही आश्चर्य वाटलं नाही. आज ना उद्यां असं कांहीं तरी होणार याची मला अपेक्षा होतीच.

विनायक आणि श्रीकांत यांना मात्र या प्रस्तावाबद्दल आश्चर्य वाटलं. तमाशा होण्याच्या दोनच दिवस आधीं विनायक आणि बाबीकाका यांची भेट झाली होती. त्यावेळीं बाबीकाकांनीं किकीबद्दल त्यांजकडे जे उद्गार काढले होते त्यावरून इतक्या लवकर एकदम त्यांना पश्चात्ताप होईल असं विनायकाला वाटेना.

किकी म्हणाली, “ काकांचा असा प्रस्ताव असेल तर मी त्यांच्या आज्ञेबाहेर नाही. एक प्रकारे त्यांनीं होऊनच मला घराबाहेर काढलं होतं. आतां ते होऊन जर मला पुन्हां घरी बोलवीत असले तर मी तरी नाही कां म्हणूं ? ”

माझ्या हृदयाला बाण बसला

किक्कीचे हे उद्गार ऐकून मात्र मी थोडासा चकित झालों. या प्रस्तावाला ती एकदम कवुली येईल असं मला वाटलं नव्हतं. आजवर झालेल्या प्रकारामुळं या बापलेकीमधील तेढ विक्रोपाला गेली होती. एकमेक एकमेकांच्या डोळ्याला डोळा सुद्धां देत नसतांना तिन्हाइतामार्फत आलेल्या या प्रस्तावासरशीं किक्कीनं एकदम परत घरीं जायला तयार व्हांवं याचं मला आश्चर्य वाटलं. तरीही मी म्हणालों, “असं असेल तर फारच उत्तम. एक घर मोडल्याचा जो आरोप माझ्यावर आला आहे त्यांतून मीही मुक्त होईन.”

“अन् मलाही बोलवलं आहे का बाबीकाकांनीं ?” जनीनं विचारलं.

“तुझा काय संबंध ?” पांडुअण्णा म्हणाले.

“कां वरं ?” जनी म्हणाली, “पूर्वीं मी त्यांच्या घरींच काम करीत होतें ना ? मीही अशीच तिथून निघाल्यें होतें ना ? आतां त्यांनीं मुलीशीं समेट केली तसंच मोलकरणीशीं समेट कां करूं नये ?”

“म्हणजे मला उघडा टाकायचा तुम्हां लोकांचा विचार दिसतो आहे !” मी थट्टेच्या स्वरांत म्हटलं. “केव्हां एकदां बाबीकाकांचं आमंत्रण येतं म्हणून प्रत्येकजण जसं कांहीं टपून बसलं होतं. प्रत्येकजणाला जसा कांहीं इथं राहायाचा कंटाळा आला होता. खरंच आहे तें. इथं सुखानं अन्न खायला मिळत नाहीं, काम करावं लागतं, रावावं लागतं ! मग कसं काय किक्की, शाळेंतली नोकरी सुद्धां सोडणार आहेस, कीं घरीं राहून शाळेंत येणार आहेस ?”

“तें काकांनाच विचारलं पाहिजे मला !” किक्की म्हणाली, “त्यांनीं नको म्हटलं तर कदाचित शाळेंतलं कामही सोडावं लागेल मला.”

“तसा संभव दिसतो खरा !” पांडुअण्णा म्हणाले. “हें नुसतं समेटच नव्हे—त्याच्या पलिकडचं आहे—” असं म्हणून पांडुअण्णा मिस्त्रिलपणानं माझ्याकडे पहात डोळे मिचकावून स्वस्थ राहिले. त्यांच्या त्या खुणेचा अर्थ मला कळला नाहीं म्हणून मी विचारलं, “त्याच्या पलिकडचं म्हणजे काय आहे ?”

“लग्नाचा योग आहे—” पांडुअण्णा हळूच म्हणाले, “पण तें सांगायचं नाहीं असं मला बजावलंय.”

किक्कीची मुद्रा एकदम पालटली. ती म्हणाली, “असं का ? एवढ्यासाठीच समेट व्हायचा आहे का ? ठीक आहे म्हणावं ! काकांना सांगा, मी परत घरीं यायला तयार आहे !”

विनायक आणि श्रीकांत नुसते ऐकत बसले होते. किक्कीच्या या उद्गाराबद्दल त्यांना आश्चर्य वाटलं असावं—पण किक्कीनं तसं सांगितल्यानंतर कुणालाच कांहीं बोलायची स्फूर्ति होईना.

मी-रामजोशी

वेठक आपोआप विस्कटली. पांडुअण्णा जायला निघाले त्यावेळी विनायक आणि श्रीकांतही निरोप घेऊन बाहेर पडले. क्रिकीनं सर्वांना अगदीं हंगतमुखानं नमस्कार करीत निरोप दिला. ते तिघेही नजरेच्या टापूबाहेर जाईपर्यंत क्रिकी त्यांच्याकडे पहात दारांत उभी होती.

ती आंत आली त्यावेळीं म्हणाली, “ काय ? आला का हा डाव ध्यानांत ? ”

“ कसला डाव ? ”

“ कळलं नाही ? आमच्या कामाला खीळ घालायचा काकांचा हा डाव आहे. कसलं समेट आणि कसलं लग्न घेऊन बसलांहांत ! कुट्टन तरी आमची जूट एकदां मोडून टाकावी असाच वेत आहे त्यांचा. विनायक अन् श्रीकांत आजवर विरोध करीत होते, ते तमाशाला आमच्याबरोबर हजर राहिले, तेव्हां त्यांचं अन् आमचं समेट झालं असं वाटून काका घाबरून गेले आहेत. अगदीं नक्की सांगतं मी—” एक क्षणभर स्तब्ध राहून ती म्हणाली, “ लग्नाची गोष्ट पांडुअण्णांनी सांगितली त्याचवेळीं माझ्या डोळ्यांसमोर एकदम प्रकाश पडला. विचार करायला एक क्षणाचाहो अवधि न घेतां मी होय म्हणून गेलं. तो अविचार नव्हता माझा. तेव्हा एका क्षणांत मी कितीतरी विचार करून घेतलाय. आतां होऊन जाऊं या म्हणावं !—” असं म्हणून ती अगदीं विलक्षण रीतीनं मोठमोठ्यानं हंसली. तें तिचं भेसूर हसणं पाहून माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला.

जनी मुकाट्यानं आमचं हें भाषण ऐकत स्वस्थ बसली होती तिच्याकडे बघून क्रिकी म्हणाली, “ कां ? तुझी कां दांतखिळी बसली जने ? ”

“ दांतखिळी कसली बसायची —” जनी म्हणाली, “ मी आपली माझा विचार करतेंय. तूं आपल्या घरीं जाशील, मुखानं नांदशील, आतां घरीं कोण नाहीं तेव्हां घराचा कर्तेपणा तुझ्याकडेच यायचा—वरी बाबीकाकांच्या संसारांत मिरवशील. अन् मी मात्र इथं चूल फुंकीत भांडीं घाशीत एकटी पडेन त्यावेळीं माझं कसं होणार याचाच विचार मीं करतेंय !” बोलतांना जनीनं असा कांहीं गंभीरपणाचा आव आणला होता, कीं क्रिकीच्या भाषणानं झालेला सारा परिणाम विसरून मी एकदम हंसत सुटलों.

“ हसतां कशाला ? ” जनी चिडखोरपणाचा आव आणून म्हणाली, “ क्रिकी गेल्यावर मी इथं राहीन असं का वाटलं तुम्हांला ? क्रिकीला कांहीं वाटो, पण माझं मन सांगतं, कीं बाबीकाकांना काढलेली क्रिकीच्या लग्नाची गोष्ट कांहीं अर्गदच वनावट नाहीं. माझ्या कांनींसुद्धां कांहीं कांहीं आलं होतं पण मी बोललें नाहीं. कुणि एक वालिटर आहे म्हणे मुंबईचा—त्यानं म्हणे मागणी घातली आहे क्रिकीला ! तोदेखिल कांप्रेसवाला आहे वाटतं. ही

माझ्या हृदयाला बाण बसला

इयं काँग्रेसचं काम करतेय म्हणूनच त्याच्या तोंडाला पाणी सुटलंय—अन् म्हणूनच वाटतं, बाकीकाकाही तयार झालेयत. असं बालिटराचं स्थळ दवडील का कुणि हातचं ? काँग्रेसवाला असला म्हणून काय झालं ? —”

“ भलतीच थग्न करूं नकोस, जने—” किकी ओरडली.

“ थग्न नव्हे, ” जनी म्हणाली, “ चार दिवस झाले मला ही वातमी कळून ! पण तसं कांहीं बोहेर आल्याशिवाय उर्गाच कां बोला म्हणून मी गप्प होतं !— ”

ती वातमी ऐकून किकीप्रमाणं मलाही धक्का बसला. जनी थग्न करीत नव्हती खास ! गेल्या चार दिवसांत तिची वृत्ति बदलली होती हें मला स्पष्ट दिसत होतं. चारच दिवसांत का—पण अलिकडे बरेच दिवस तिच्या वृत्तींत झालेला बदल मला जाणवत होता. तमाशाच्या बावतींत आम्ही ज्या उलाढाली करीत होतो त्यांत ती एकाद्या तटस्थ व्यक्तीप्रमाणे—अगदीं परक्यासारख्या वृत्तीनं सामील होत होती. कुटंतरी कांहीं तरी विघडलं आहे असं मलाही वाटत होतं.

जनीची वृत्ति मला माहित होती. तसाच प्रसंग आल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट ती केव्हांही उघडपणें बोलून दाखवीत नसे. किततीही महत्वाची बाब असेना पण ती दिवसाचे दिवस उक्त न करतां पोटांत ठेवण्याचं सामर्थ्य तिच्या अंगी होतें. म्हणूनच मला तिनें सांगितलेल्या या वातमीबद्दल शंका वाटेना.

जनीचं तें भाषण ऐकून किकी स्तब्ध होऊन बसली होती. ती विचार करीत असावी. मीही तिला विचार करायला अवसर दिला. ती आपण होऊन बोलल्याशिवाय कांहीं बोलायचं नाहीं असं ठरवून मीही तसाच स्तब्ध बसून राहिलों.

अगदीं अवकळा आल्यासारखी वाटत होती. एकमेकांकडे नुसतं पहायचासुद्धां धीर आम्हांला होत नव्हता. सकृदर्शनीं दिसणाऱ्या या अगदीं धुळक वातमीमुळं एका क्षणांत आमच्या त्या छोट्या संगारातलं आनंदाचं वातावरण असं गारदून जाईल असं मला वाटलं सुद्धां नव्हतं.

थोड्या वेळानं किकीला वाचा फुटली. जनीला उद्देशून ती म्हणाली, “ केवढा घात केलास हा जने ! असं कांहीं असल्याचं तुला माहित होतं तर मला आधींच कां नाहीं सांगितलंस ? केवळ आमची कोंडी फोडण्याचा डाव काकांनीं टाकला असं समजून मी पांडुअण्णाकडे होकार दिला. आतां मला माघार घेतां येत नाहीं. असं कांहीं आहे असं आधींच कळतं तर मी तो प्रस्ताव तिथल्या तिथं धुडकावला असता. केवढा गाढवपणा केलास हा ! ”

मी-रामजोशी

जनी ओशाळत्यासारखी झाली होती. अगदी काकुळतवाणीनं ती म्हणाली, “मी तरी काय करूं ? चार मंडळी बसली असतांना मधेंच तुला बाजूला बोलावून सांगणं बरं दिसलं असतं का ? आधीं सांगावं असं मला वाटलं नाही—तुझी खात्री होती मला—पण पांडु-अण्णांनीं सांगतांच तूं एकदम होय म्हणून गेलीस तेव्हां उपायच हरला माझा —”

“झालं तें झालं—” किकी एक मोठा सुस्कारा सोडून म्हणाली, “आतां माघार घेतां येत नाही. काका आले तर मला घरीं गेलंच पाहिजे. येईल त्या प्रसंगाला तोंड दिलंच पाहिजे.”

“म्हणजे ! “जनी घाबरून म्हणाली, “लमाला होकार देणार आहेस कीं काय ?”

“तें आजच कसं सांगू ?” किकी गंभीर होऊन म्हणाली, “लम करायचं नाही अशी बदाई मी कधींच मारली नाही. प्रेमाची काव्यं गात मी कधीं बसलेही नव्हते. संसार थाटून पुढलं आयुष्य कांहातरी सत्कारणीं लावावं असंच मी आपल्याशीं म्हणत होतें. आज मी इथं आहे—तसं पाहिलं तर इथं मला फारसे क्लेश होत नाहीत—पण क्लेशांत दिवस काढायची माझी वृत्ति नाही. नाकबूल कशाला करूं, श्रीमंतीचा नसला तरी सुखाचा संसार थाटून रहावं असंच मला वाटत होतं. तसाच योग आला तर—” असं म्हणून ती एकदम स्तब्ध झाली.

“हो, तेही खरंच !” जनी म्हणाली, “तोही काँग्रेसवाला आहे म्हणे !—” जनीच्या उद्गारांतला खंचटपणा मला जाणवल्यावांचून राहिला नाही. किकी आपल्याच विचारांत होती म्हणून कदाचित तो तिच्या ध्यानीं आला नसावा.

वातावरण अगदीच बिघडून गेलं होतं. तमाशाच्या प्रकरणीं मला जो नवा उत्साह निर्माण झाला होता त्याच्यावर हें विरजण पडलं. विरोधाचं बीज सर्व दृष्टीनं नाहीसं होण्याचा सुयोग आला असतांना मधेंच हा भलता प्रसंग ओढवलेला पाहून मी कासावीस झालों. प्रचाराच्या कार्याला आम्ही जेरानं सुरवात केली होती. कित्येक दिवस थांबून राहिल्लें अस्पृश्यतानिवारणाचं कार्य आतां मार्गावर येणार या कल्पनेनं माझं अंतःकरण फुलून निघालं होतं. पण—

पण हें काय झालं ?

कार्याच्या गदींत ज्या मनोभावना हृदयाच्या तळाशीं दडपून राहिल्या होत्या त्या एकदम जाग्या झाल्या. किकीचे ते उद्गार माझ्या हृदयाला टोंचणाऱ्या बाणासारखे आदळले.

मी विचार करूं लागलों.

प्रकरण बारावें

मी पडताळा पाहूं लागलों

जेले कांहीं दिवस या प्रचाराच्या कार्यांत मी इतका गहून गेलों होतो, कीं माझ्या अंतःकरणातल्या तारुष्यसुलभ मनोभावना चुकून सुद्धां माझ्या जाणिवेंत येत नव्हत्या. मी एक पुरुष आणि दोन तरुणी—तशीच चौथी एक म्हातारी इतकीं माणसं आम्हीं या प्रपंचांत एका जागीं वावरत होतो. तरीही भेदाभेदाच्या कल्पना या कांहीं दिवसांत माझ्या मनांतसुद्धां येत नव्हत्या. कामाच्या गर्दीपुढं असले विचार मनांत यायला अवसरच नव्हता. विछान्यावर पडल्यावर सुद्धां हेच विचार मनांत घोळत असत.

पण आज मला धक्का बसला. जुने विचार पुन्हां मनांत येऊं लागले. अगदीं पहिल्याच भेटीला किकी मुंबईच्या माझ्या खोर्लांत आली होती त्यावेळचीं आठवण झाली. त्यानंतर निमगांवात आल्यावर मनमोकळेपणानं तिनं आपण 'हेरून' ठेवलेलं स्थळ मला बोलून दाखवलं त्यावेळचींही आठवण झाली. आईच्या मृत्यूची बातमी ऐकूं येतांच अगतिकपणानं तिनं जो अविचार केला होता त्याचीही आठवण होऊन माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले.

आणि आतां ती काय म्हणत होती ? सुखाचा संसार तिला हवा होता ! मग खरोखरच ती या काँग्रेसमन असलेल्या बॅरिस्टरशीं लग्न करायला तयार होणार होती का ?

मी-रामजोशी

तिला मतभेद नको होते. इथं मतभेदाचा प्रश्न नव्हता. तोही काँग्रेसमन होता—मुंबईचा काँग्रेसमन होता. वॉरिस्टर असल्यामुळे—विशेषतः काँग्रेसवाला वॉरिस्टर असल्यामुळे—त्याची प्रॅक्टिस देखील बरी चालत असेल. सुखाचा संसार थाटायला हें स्थळ एकंदरीत बरं होतं—माझ्यापेक्षां बरं होतं.

ही तुलना माझ्या मनांत कां आली ? संसार थाटण्याची कल्पना मला कधीच जाणवली नव्हती. मी माझ्या कार्यांत इतका रंगून गेलों होतो, विरांभामुळे जी ईर्ष्या उत्पन्न झाली होती त्या कैफानं मी इतका भुंद झालों होतो, कीं भविष्यकाळ मला दिसत नव्हता. निमगांवला आल्या-पासून माझा प्रपंच वाढला होता. गांवातलीं सारीं घरां, त्या घरांतलीं सारीं कुटुंबं, त्या कुटुंबातलीं सारीं माणसं माझ्याशीं इतक्या आपुलकानं वागत होती, कीं वैयक्तिक कुटुंबाची अंयुक्ती कल्पनामुद्धां माझ्या मनांत येत नव्हती.

मुख असो कीं दुःख असो, दोन्ही प्रसंगी आपुलकीच्या जिव्हाळ्यानं कौटुंबिक भावना दृढ होत असते. ती कौटुंबिकता पायाग्रह होण्याइतकी आपुलकी गांवातील प्रत्येक माणूस माझ्याशीं वाळगीत होता. कांहीं वाजूनीं विरोध होत होता खरा पण त्या विरोधांतसुद्धां तितकीच कौटुंबिक आपुलकी होती.

कौटुंबिक सुखदुःखाची कल्पना पूर्वी मला नव्हती. मुंबईत असतांना कौटुंबिकतेला मी बहुधा पारखाच झालेला होतो. आई ह्यात असेपर्यंत जी कांहीं कौटुंबिकता वाटत असे तेवढीच—पण त्यानंतर मी आणि माझे वडील दोघेही फकिरासारखेच रहात होतो. चांगल्या भरणेच वस्तीच्या चाळींत जरी आम्ही रहात होतो तरी शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशींही आमचा फारसा घरोवा नव्हता. वर्तमानपत्रं वाचायला किंवा मागायला कुण शेंजारचा माणूस आमच्या घरीं येत असे तेवढाच. गॅलरींतून जाणाऱ्या वायकांपलीकडे कोणत्याच वायका आमच्या प्रपंचात केव्हांही येऊं शकत नव्हत्या, आईच्या हयातींत सुद्धां शेंजारच्या वायकांची वर्दळ आमच्या घरीं फारच थोडी असे. कुणाही शेजाऱ्याच्या घरीं जाऊन वसण्याचा आमचा शिरस्ता नसल्यामुळे कुटुंबवत्मलता म्हणजे काय हें मुंबईत असेपर्यंत मला कळलं नव्हतं.

कुटुंबवत्सलतेची ही जाणीव निमगांवात आल्यावर उत्पन्न झाली—पांडुअण्णांच्या घरीं मी रहात होतो त्यावेळीं झाली. तें एक भरणेच कुटुंब होतं. मुंबईच्या वातावरणांत तसल्याप्रकारचं कुटुंब शोधूनसुद्धां सांपडलं नसतं. कित्येक दिवसपर्यंत त्या घरांतल्या कुणाची वायको कोणती, हें सुद्धां मला कळून आलं नव्हतं. नवरावायकोनीं एकमेकांवरोंबर बोलायचंमुद्धां नाहीं असा

मी पडताळा पाहू लागलों

खेडेगांवचा शिरस्ता असल्यामुळं त्या घराला एकाद्या मोठ्या खाणावळीचंच स्वरूप आल्याचा मला भास होई.

कौटुंबिकतेची जाणिव मला होऊं लागली ती हें स्वतंत्र बिन्हाड थाटल्यावर. त्या जाणिवेला पोषक होणारे असे जे लहानसहान प्रसंग त्यावेळीं घडून आले त्यांनीं माझ्या मनांत नव्या भावनांचं काहूर एकाकाळीं उत्पन्न केलं होतं. कार्याच्या व्यापामुळं तें काहूर हळूहळू मावळत गेलं आणि सामुदायिक कौटुंबिकतेच्या व्यापक जाणिवेनं वैयक्तिक भावना लोप पावल्या.

पण आज मात्र पुन्हां त्या जुन्या भावनेला नवा अंकुर फुटला असं मला वाटूं लागलं. वारकाईनं मी माझं मन पारखूं लागलों त्यावेळीं मला असं वाटलं, कीं हा नुसता नवा अंकुरच नव्हता. माझ्या नकळत पूर्वीं केव्हां तरी उत्पन्न झालेल्या जुन्या अंकुराचा केवढा तरी मोठा वृक्ष झाला होता. एवढं लहानसं झुडुप नजरला पडेल म्हणून मी पाहूं गेलों तों माझ्या सर्वस्वाला वेढून टाकणारा तो पळवछायेचा पसारा पाहून माझा मीच चकित झालों.

माझ्या हृदयाला बाण बसल्यासारखा झाला होता. खरोखरच किकी आपल्या बापाच्या घरीं निघून जाईल का ? खरोखरच त्यांचं समेट होईल का ? बावीकाका म्हणजे मोठे मुत्सद्दी माणूस होते. पडेल त्या प्रसंगीं वाटेल तशी टोपी फिरवण्यांत त्यांचा हातखंडा होता. त्यांचं घराणं खानदानी होतं, तेव्हां अशाच खानदानी घराण्याशीं शरीरसंबंध होण्याचा योग येण्यांकरतां मुलीपुढं त्यांनीं सहज नमतं घेतलं असतं.

किकीचा स्वभाव एकंदरीत भावनात्मक होता. प्रेमाच्या गोष्टी ती जरी बोलत नसे तरीही प्रेमाच्या गोष्टी बोलणाऱ्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांत ती मनमुराद मोकळेपणानं वावरली होती. 'प्रेम' या भावनेवर आपला विश्वास नाही असं ती बोलून दाखवीत असे पण तिच्या मनाचा अंत मला लागला नव्हता.

सुशिक्षित माणसांत अशिक्षितांपेक्षां दांभिकपणाची प्रवृत्ति मोठ्या प्रमाणांत असते असा माझा अनुभव होता. तसला दांभिकपणा किकीच्या ठायीं नसेल असं मानण्याजोगा पुरावा मला उपलब्ध झाला नव्हता. विशिष्ट प्रकारच्या तत्वज्ञानाच्या अभ्यासामुळं कदाचित दांभिकपणा नसतांनासुद्धां ती आपल्या मनोभावना दडपून टाकण्याचा प्रयत्न करीत असेल अशीही शंका क्षणभर माझ्या मनांत आली.

प्रेमाची भावनाच जर किकीच्या मनांत उत्पन्न झाली असेल तर तें स्थान माझ्याखेरीज दुसरं कोणतं असणं शक्य नव्हतं, असा माझा कयास होता.

मी-रामजोशी

तरीही मला शंका वाटू लागली. खरोखरच प्रेमाची भावना तिच्या मनांत नसावी ! नाहीतर पांडुअण्णांनी वावीकाकांचा तो निरोप सांगताच ती एकदम ' होय ' म्हणून गेली नसती.

दुसरी एक शंका माझ्या मनांत आली. वावीकाकांनीं हा एक डाव टाकला आहे याची तिला जाणिव होती. त्या डावावर प्रतिडाव करण्याची एकादी कल्पना तर तिच्या मनांत आली नसेल ?

कां माझ्या मनाचा असा खळबळ्याट व्हावा ? इतके दिवस कधीही मनांत न येणारे हे विचार याचवेळीं कां उत्पन्न व्हावे ? खरोखरच माझं मन किक्रीकेडे ओढत होतं का ? किक्रीशीं लग्न करून संसार थाटून निमगांवात ग्रामोद्धाराचं कार्य करीत रहावं, असंच माझ्या हृदयाच्या सांदीकोपऱ्यांत कुठं तरी जाणवळं होतं का ?

कीं हें प्रेम होतं ? प्रेम म्हणजे काय याची मला कल्पना नव्हती. प्रेमाची व्याख्या मला माहित नव्हती. प्रेमाच्या मनोविज्ञानाशी मी अपरिचित होतो—कौटुंबिकंतइतकाच प्रेमाचाही मला परिचय नव्हता. मग किक्री आतां आपल्याला सोडून निघून जाणार,—तिचं कुणातरी अपरिचित माणसाशीं लग्न होणार, असं मनांत येऊन माझा जीव कासावीस कां झाला ?

किक्री मला सोडून जाणार होती एवढ्यामुळंच का ? निमगांवसारख्या छोट्याशा गांवांत मी जो कार्याचा मोठा पसारा मांडला होता त्या पसाऱ्यांत अंतरींच्या जिव्हाळ्यानं माझ्याशीं सहकार्य करून, प्रतिकूल परिस्थितीला निघडेपणानं तोंड देणारी एक व्यक्ति—एक सुशिक्षित व्यक्ति—एक सहकारी—कमी होणार, एवढ्यामुळंच का मी अस्वस्थ झालों होतो ! माझ्या कार्याची हानी होईल एवढ्यामुळंच का मी एवढा घाबरून गेलों होतो ?

प्रांजलपणानं मी माझं मन पारखून पाहूं लागलों त्यावेळीं मला या प्रश्नाचं निश्चित उत्तर देतां येईना. दोन्ही उत्तरं समोर येत होतीं. माझ्या सार्वजनिक कार्यांत मला एक कर्तबगार सहकारी जसा पाहिजे होता तसाच माझ्या जीवनाशीं सहकार्य करायला वास्तव्यपूर्ण अशा विशिष्ट प्रकृतीची आवश्यकताही मला जाणवत होती असंच मला वाटलं. आणि म्हणूनच किक्री आपल्याला सोडून निघून गेली तर सार्वजनिक कार्यांप्रमाणेच माझ्या वैयक्तिक जीवनांतही मोठीच खोट पडेल अशी मला भीति वाटली.

तितक्यांत दुसरी एक कल्पना नजरेसमोर आली. किक्री गेली तरी जनी इथं आहे ना ? किक्रीची उणिव जनीनं भरून काढली नसती का ?

जनी कर्तबगार होती, उत्साही होती, कर्तृत्वाच्या दृष्टीनं आम्हां दोघांपेक्षाही ती जास्त वाकबगार होती. तरीही तुलना करतांना मला असं वाटू लागे, कीं किक्री आणि जनी या दोघींच्या मनाच्या घडणींत मोठंच अंतर होतं. जन्मजात श्रेष्ठपणाचा परिणाम माणसाच्या मनावर स्वभावतःच

मी पडताळा पाहू लागलों

होत असतो. जन्मजात कनिष्ठपणाच्या जाणिवेनं जनीच्या मनांत न्यूनगंडाची भावना सतत जागी होती. तिचा तिलाच आपल्यावद्दल कमीपणा वाटत होता—तीव्रतेनं जाणवत होता. शिक्षणाच्या अभावामुळं त्या दोघांच्या मनोरचनेंत तुलनेनं वेगळेपणा दिसत असला तरी स्वाभाविक बुद्धिमत्तेंत जनी किकीपेक्षां अणुमात्र कमी नव्हती, इतकंच नव्हे, तर ती किकीपेक्षां थोडीशी श्रेष्ठ असवी असं मला केव्हां केव्हां वाटे.

पूर्वीच्या कुटुंबपद्धतीचा मी आढावा घेऊन पाहू लागलों. माझे वडील सुशिक्षित होते पण माझी आई त्यांच्या मानानं अशिक्षितांत जमा झाली असती. आज थोड्याच काळांत का हॉर्ना, जनीनं जितकं शिक्षण संपादन केलं होतं तितकंमुद्दं शिक्षण माझ्या आईला मिळालं नव्हतं. असं असूनही हा विजोउपणा माझ्या वडिलांना कधीही जाणवला नाही की त्यांनी कधी तशी तक्रारही केली नाही.

कां हा विचार माझ्या मनांत आला ? जनीबरोबर संसार थाटावा अशी का कल्पना माझ्या मनांत आली होती ?

आली असली तर काय विघडलं ? जातीच्या भेदापेक्षां दुसरा कोणता भेद या कल्पनेच्या आड आला असता ? अशिक्षित किंवा अर्धशिक्षित अशा माझ्या आईबरोबर माझ्या सुशिक्षित वडिलांचा संसार जर सुखाचा झाला—निदान दुःखाचा झाला नाही—तर त्या माझ्या आईपेक्षां जास्त शिक्षित आणि जास्त बुद्धिवान असणाऱ्या जनीबरोबर थाटलेला माझा संसार कां सुखाचा होणार नाही ?

मला वाटलं, मी भलतीकडे वहावत होतो. किकी आतां जाणार, तिचं लग्न होणार, हें निश्चित धरून चालत होतो, इतकंच नव्हे, तर पूर्वी किकी आपलीच होणार अशी अजाण भावना मनांत असतांना, आतां ती जाणार या सुजाण भावनेनं, मी भविष्याची तयारी करूं लागलों होतो.

माझ्या अंतःकरणांत चाललेल्या या खळबळींत एकदम हा अडथळा आला असं मला वाटलं.

आंतून गुणगुण ऐकूं येत होती. ती गुणगुण हळूहळू वाहू लागली—मी विचार करीत असतांनाच ती गुणगुण वाढत चालली आहे असं अगदीं नकळत मला जाणवूं लागलं होतं. मी विचार करायचा थांबलों—त्यावेळीं किकी आणि जनी आंत बोलत आहेत असं मला स्पष्टपणें ऐकूं आलं.

विछान्यांतून उठून मी दिवा लावला. दिव्याचा प्रकाश आंत त्या दोघींना दिसला असावा. दरवाजा उघडून त्या दोघीही बाहेर येऊन उभ्या राहिल्या.

प्रकरण तेरावें

मी रडूं लागलों

“ कसली चाललीं होतीं खलवतं ? ” त्या दोघी समोर दिसतांच मी एकदम प्रश्न केला. त्या दोघीही येऊन बैठकीवर बसल्या आणि म्हणाल्या, “ आमचीं कसलीं खलवतं बायकांचीं ?—”

दोघांच्याही तोंडून एकच वाक्य एकाच वेळीं आल्याचं ऐकून मला मोठं कौतुक वाटलं— “—आतां लग्न होणार आहे माझं—” किकी म्हणाली, “ या गांवच्या उटाटेवी सोडून स्वतःचा प्रपंच थाटून बसणार आहे मी. तेव्हां तो कसा काय थाटायचा याची आम्ही चर्चा करीत होतो—” मी मोठमोठ्यानं हसलों असं पाहून ती म्हणाली, “ कां ? हसलां कां ? ”

“ कां हसूं नये ? ” मी म्हटलं, “ कसा प्रपंच थाटायचा हें तुम्हां दोघांपैकीं एकीला तरी माहित आहे का ? ज्यानं कुणि प्रपंच थाटला असेल अशाजवळ ही चर्चा केली असती—”

“ पाहिलंस जने—” किकी म्हणाली, “ हें असं आहे. पुरुषांच्या न् बायकांच्या मनोरचनेतला जो फरक आहे तो हाच. यांना वाटतं, प्रपंच कसा थाटतात तो आम्हांला माहित नाही ! त्याला अनुभव लागतो हें खरं, पण ही अनुभवाची जरूरी जी असते ती पुरुषांना—बायकांना नव्हे. लग्न झालं

मी रडू लागलों

नसलं तरीही प्रपंच धाटायचं काम करणं बायकांच्या जातीला—नव्हे, पोरींच्या जातीलासुद्धां भाग पडत असतं, अन् त्याची यांना चांगली पारख असते. तेवढ्याचसाठीं जन्म आहे कीं नाहीं आमचा ! अगदीं परकऱ्या पोरी असतों आम्ही, तेव्हांपासूनच आमचा हा विचार चाललेला असतो, तेव्हांपासूनच आम्ही आजूबाजूला चोहीकडे पहात असतों, अंदाज घेत असतों, मनांतल्या मनांत टिपणं करीत असतों, मनांतल्या मनांतल्याच का असेनात—पण त्या टिपणांच्या याद्या केवढ्या तरी मोठ्या असतात, तुम्हां पुरुषांसारख्या त्या टिपून ठेवाव्या लागत नाहींत आम्हांला ! कुठल्याही पोरीला विचारून पहा, ती तुम्हांला हेंच सांगेल. हें पहिल्यापासूनच सारं माहित असतं आम्हांला—”

“ मग आतां कसलीं करीत होतां खलवतं ? ” मी म्हटलं, “ पहिल्यापासूनच तुम्हांला माहित असतं ना ? मग त्याला खलवतं कशाला ? सरळ जायचं, लग्न करायचं, तिसरी घंटा झाली कीं नाटक सुरू. आधीं तालमी होऊन सारी तयारी केलेली असते ना ? ” मी मोट-मोठ्यांन हसलों. तें माझं हसणं माझं मलाच मोटं केविलवाणं वाटलं.

“ असं रडकुंडीला यायला काय झालं ? ” जनी म्हणाली.

“ कोण आलं रडकुंडीला ? ” मी विचारलं.

“ तुम्ही ! ” जनी म्हणाली, “ तुम्ही वरं गुरुजी ! अगदीं रडू येत असतांना हसायचा आव कशाला आणलात ? ”

“ रडू घेत असतांना ? ” तितक्याच केविलवाणेपणानें मी म्हटलं, “ मला कशाला रडू येईल ? कांहीं मेलं नाहीं कोण माझं ! सारीं लाग्यावांध्याची माणसं पूर्वीच मारून मी मोकळा झालों आहे ! ”

“ तीं नात्याचीं—” किकी म्हणाली, “ लाग्यावांध्याचीं नव्हेत. लाग्यावांध्याचीं माणसं आम्हीं—! मी, जनी, पांडुअण्णा, धोंडशेट, रामभाऊ अन् हीं इथं जोडलेलीं महारपोरं. हीं सारीं लाग्यावांध्याचीं माणसं ! यांतलीं एक मी आतां मरायला टेकलेय म्हणून रडकुंडीला आलांत होय तुम्ही ? ”

“ मरायला ? ” मी उद्गारलों.

“ मरायला तर काय ? ” किकी म्हणाली, “ नांवाचासुद्धां मागमूस रहायचा नाहीं माझ्या. आम्हां पोरींच्या जातीचा मृत्यूच असतो हा. उद्यां नव्या नावानं कुणि अचानक ओळख करून द्यायला गेलं तर प्रत्यक्ष पाहीपर्यंत कुणाला ओळखसुद्धां पटायची नाहीं माझी. ”

मी-रामजोशी

“ म्हणजे हे अगदी निश्चितच झालं तर ! ” मी उद्गारलों आणि त्याचवेळीं मला नकळत एक मोठा थोरला मुस्कारा माझ्या हृदयांतून बाहेर पडला.

“ निश्चित काय आणि अनिश्चित काय—” किंकी म्हणाली, “ केव्हां तरी एकदां लग्न करायचं आहे ना ? जनीनं सारी वातमी काढून आणलीय. वॉरिस्टर तर आहेतच पण चांगले श्रीमंत आहेत घरचे. एक दोन चाळी आहेत मुंबईत त्यांच्या. घरीं मोटरी आहेत—मोठा बंगला आहे मलवार हिलवर. शिवाय माथेरानला एक बंगला आहे. तिथं दर उन्हाळ्यांत जायला मिळेल मला. अन् त्यांतल्या त्यांत फुरसत मिळाली तर कॉंग्रेसचं देखिल काम करीन थोडसं—” ती मनःपूर्वक बोलत हांती कीं नुसती धग्रा करीत होती याची अचुक अटकळ न येण्याइतका मी त्यावेळीं वेसावध झालों होतो, तें तिच्या लक्षांत आलं असावं. बोलत असतांना ती एकदम थांबली आणि म्हणाली, “ काय ? ऐकूं येतंय का मी काय बोलतंय तें ? असे वाकळ्यासारखे वघत कशाला राहिलं अहांत माझ्या तोंडाकडे ? कसला एवढा धक्का बसला ? ”

“ धक्का ? अन् मला ? ” मी मोठं अवसान आणून म्हटलं, “ हॅव् ! यांत कसला धक्का बसायचा ? केव्हां तरी तूं जाणार हें टरलेलंच होतं. अजून तुझीं मतं निश्चित नाहीत. रोज बदलताहेत. अजूनही बदलतील ! कुणि सांगावं, बावीस सालीं कट्टर नाफेरवाले असलेले कित्येक जण जसे आज कॉंग्रेसचे कट्टे ट्रेट्टे बनले आहेत तशी उद्यां तूंमुझां कॉंग्रेसट्रेट्टी बनशील—”

“ अन् तुम्ही ? ” किंकीनं त्वेषानं विचारलं, “ तुम्हीं नाही का बदलणार ? पुष्कळ बदलेयत कीं तुमच्यासारखे ! अजून इंगा फिरला नाही. अधिकार गाजवणं हें जिकडेतिकडे सारखंच आहे— मग तो कॉंग्रेसचा असो कीं सरकारचा असो. सत्ता आहे तिथं जुद्धम हा असतोच. सरकारची सत्ता सत्तीची असते, कॉंग्रेसची सत्ता आम्हीं आपण होऊन आपल्या मार्थीं घेतलेली असते— एकूण तीही एक सत्ताच. असा केव्हां तरी प्रसंग यायचाच, कीं ज्यावेळीं कॉंग्रेसच्या अधिकाऱ्यांचा अन् तुमचा, कोणत्यातरी जिव्हाळ्याच्या विषयांत मतभेद होईल अन् तेव्हां मग तुम्ही देखिल उलटाल कॉंग्रेसवर ! अशी अगदींच हेटालणा नको करायला. उद्यां मी बदलेन किंवा बदलणारही नाहीं—पण जनी म्हणते तसे तुम्हीं मात्र आज अगदीं रडकुंडीला आलों आहांत यांत मात्र शंका नाहीं. ! ”

“ हांच का चाललीं होतीं तुमचीं खलबतं ? ” मी पुन्हां उसनं अत्रमान आणून विचारलं.

“छे, छे, मुळींच नव्हे. पुढल्या संसाराचे नकाशे आंखीत होतो आम्हीं ! म्हटलं, इकडे श्रीमंती आहे भरपूर, तेव्हां जनीला देखिल बरोबर नेतां येईल कीं काय याची वाटाघाट चालली होती आमची ! ”

मी रडूं लागलों

“मग ती तयार झाली वाटतं बरोबर जायला ?” मी दांतओंठ खात विचारलं.

“ इतक्यांत कशी तयार होईन मी ? ” जनी म्हणाली, “ ती जाणार आहे बायको म्हणून. मी जायचीं असलें तर जाणार मोलकरीण म्हणून—”

“नाहीं—” किकी म्हणाली, “पाठिराखीण म्हणून !”

“ पाठिराखीण कांहीं जन्मभर रहात नसते कुणाच्या घरीं ! त्यांतून कदाचित मी गेलेंच तुझ्याबरोबर अन् तुझ्या नवऱ्याच्या नजरेंत भरलें—अन् त्याला वाटलं, कीं आपली राहूं दे ही अशीच इथेंतर मात्र मी तुझी पाठिराखीण शोभेन खरी—”

मला त्या दोघींच्याही भाषणांची अगदीं चीड येत होती. अशा गंभीर प्रसंगीं त्यांनीं जी ही टिंगल करायला सुरवात केली होती ती ऐकून माझं मस्तक भणणून गेलं.

“कांहीं काळीज आहे का तुम्हां लोकांना ? ” मी म्हटलं, “ काय वाटेत तें बोलताहांत ! मी एवढा वेडा नाहीं. खलवतंच चाललीं असलीं तर तीं हीं नव्हतीं खास. मला कांहीं कर्तव्य नाहीं तुमच्या खलवतांशीं. फुटक्या तारवाच्या तीन तुकड्यांसारखीं तीन माणसं आम्ही, एक जागीं आलों आहोंत, उद्यां अशीच एकादी लाट येईल अन् तिघं तीन वाजूला जातील—”

“ नाहीं—” जनी म्हणाली, “ दोघे एका वाजूला आणि एक एका वाजूला !”

“ आतां गणप रहाशील जने, ” किकी म्हणाली, “ थडा पुरे कर. मी बोलत होतें ती अगदीं जिवाभावानं. खरोखरच मला मनापासून वाटतंय, कीं तिकडे चांगलं गडगंज असलं तर तुला घेऊन जाईन म्हणून. इकडे माझ्या या गांवालाही कांहीं मदत करतां येईल मला. चार पैसे मिळाले तर इथं करतां येण्याजोगीं कामं पुष्कळ आहेत. आज अडून वसलीं आहेत पैशापार्थी—तीं तरी सुरू होतील. माथेरानसारखीं मधून मधून आम्हीसुद्धां येऊं इथं चार दिवस रहायला. इथं एक घरच वांधून टाकूं. त्याला म्हणू निमगांवचं काँग्रेसहाऊस. तुझी आजी आहेच इथं गुरुजींची काळजी व्यायला—”

“ आतां मुकाट्यानं जाऊन निजा पाहूं— ” मी चिडून म्हणालों, “ मला सारं कांहीं कळतंय ! वाहेरची मदत नको आहे आम्हांला. आम्हीं निमगांवचे लोक मोठे मानी आहोंत. कुणाचीही मदत व्यायचे नाहीं आम्हीं ! काँग्रेस हाऊस वांधायचं असलं तर आमचं आम्हींच वांधूं ! थडा असो कीं खरं असो, तुझा प्रस्ताव कुणीच ऐकायचा नाहीं किकी. तसा प्रसंग तर येऊं दे, म्हणजे धोंडशेट अन् पांडुअण्णा काय उत्तर देतात तें ऐकूं येईल तुला—” मी चिडून बोलत असल्यामुळं रागाच्या शिरशिरीसरशीं मला पुढं बोलायला कांहीं सुचेना.

मी-रामजोशी

मी बोलतांना मध्येच थांबलो असे पाहून त्या दोघीही एकमेकीकडे पाहून डोळा घालून फिदीफिदी हसू लागल्या. माझ्या अंगाचा भडका उडाला होता. एकेकीच्या एकेक थोबाडीत द्यावी आणि एकदम बाहेर निघून जावं अशी तिरमिरी मला आली होती. कधीच माझ्या मनावरचा तावा असा सुटला नव्हता.

अंतरांतून कुठून तरी साद आला आणि मी सावध झालो. मी म्हणालो, “—असं डोळे घालून हंसण्याजोगं काय आहे यांत ? काल्पनिक श्रीमंतीनं एवढं हुरळून कशाला जायला हवं ? कुणू सांगावं, एकाद्या भद्रेश्वर दीक्षितानं सांगितलेली ही श्रीमंतीही भुजंगनाथी असायची. आधीं त्याचा नीट तपास कर. काँग्रेसच्या कामांत पडणारे बहुतेक बॅरिस्टर ‘ प्रौफ-लेस ’ असतात. काँग्रेसच्या कार्यक्रमांत चार ठिकाणीं नांव झालं तर प्रॅक्टिस वाढेल म्हणून काँग्रेसवाले बनलेले असतात. त्याची आधीं नीट चौकशी कर. नाहीं तर आगींतून उठून फुफाळ्यांत पडल्यासारखं व्हायचं !”

“ नीट चौकशी केली आहे मी !” जनी म्हणाली, “ तो तुमचा भद्रेश्वर आणि भुजंगनाथ कांहीं मला माहित नाहीं पण हे खरोखरच चांगले मोठे श्रीमंत आहेत. नदीपलीकडच्या भिड्यांचा भाऊभट त्यांच्या घरीं पूजा करायला असतो. त्यानं सांगितली मला सारी हकीकत.”

“ पुजारी ना ? ” मी म्हणालो, “ मग तो अस्सल भद्रेश्वर दीक्षितच असायचा. म्हणूनच म्हणतो, एकदां नीट काळजीपूर्वक तपास कर अन् मग जा बावीकाकांकडे. निदान तुझ्या विनायक श्रीकांतांना तरी विचार. त्यांना माहित असेल !” —किकी माझ्याकडे रोखून पहात होती असं पाहून मी म्हटलं, “—काळजी काय ती तुम्हांलाच आहे अन् मला नाहीं वाटतं ? तुम्हीं जशीं आंत खलवतं करीत होतां तसाच मीही विचार करीत होतो. थोडेच महिने का होईना पण आपण एका जागीं आलों होतो—दुःखाच्या काळांत एका जागीं आलों होतो. दुःखाच्या काळांत जोडलेलीं माणसं जन्मभर टिकून रहातात—निदान जे दुःखांत असतात, दुःखच अनुभवीत रहातात, त्यांना तरी दुःखाच्या काळांतले जोडलेले लागेबांधे विसरायला होत नाहींत. खरोखरच असं असेल तर तूं सुखाच्या काळांत आम्हांला विसरून जाशील किकी, पण हें निमगांव तुला विसरणार नाहीं. या निमगांवच्या पायीं तूं दुःख भोगलंयस, कष्ट सोसलेयस, जिव्हाळ्याच्या माणसांची ताटातूट झाली आहे या निमगांवच्या पायीं ! तें निमगांव तुला विसरणार नाहीं. समाधान मिळालं—सुख मिळालं—ऐषआराम मिळाला तर तूं विसरून जाशील या निमगांवला. पण दारिद्र्याच्या चटक्यांत होरपळणारं हें निमगांव मात्र तुला केव्हांही विसरणार नाहीं !” मी इतक्या कळकळीनं बोलत होतो, कीं माझं मलाच आश्चर्य वाटलं.

मी रडूं लागलों

“एका तर खरं !” जनी म्हणाली, “जशी कांहीं निमगांवच्या मातीतंच यांची बाळंतीं वाळवलीं होतीं. चार दिवस येऊन झाले नाहीत निमगांवला अन् निमगांवचा निर्वाळा देतायत !”

“असंच होत असतं लग्न झाल्यावर,” मी म्हटलं, “उभ्या जन्मांत माहित नसलेलं घर चारं दिवसांत आपलं होऊन कुठलीही मुलगी त्या घराण्याचे अभिमान जसे एकदम मार्यां वाहूं लागते, तसंच झालंय माझं. निमगांवची मुलगी नसलों तरी सून आहे मी—असंच-वाटतंय मला. इथल्या मातींत बाळंतीं वाळवलेल्या तुम्ही मुली आपल्या सासरीं निघून गेल्यांत अन् मी इथं परगांवचा आलेला असलों, तरी एकाद्या सुनेसारखा निमगांवचा प्रपंच चालवायचाय तो मलाच—” मी बोलत असतांना किक्कीचा चेहरा गोरामोरा होत होता. एकदम तिला भड-भडून आलं आणि ओकसाबोक्शीं रडत तिनं एकदम जनीच्या गळ्याला मिठी घातली.

मी नुसता पहात राहिलों. पहातां पहातां तो क्षण मला युगासारखा वाटला. त्या एवढ्याशा क्षणांत केवढा तरी मोठा इतिहास घडून गेला, असा क्षणभर मला भास झाला.

माझ्याही पोटांतून उमाळा आला आणि पुरुषपणाचा अभिमान विसरून मीही एकदम रडूं लागलों.

प्रकरण चौदावें

मी वॅरिस्टर पाहिले

माझी ती स्थिति पाहून जनीला आश्चर्य वाटलं असावं. भुंवया वर चढवून एक क्षणभरच तिनं माझ्याकडे पाहिलं. मी ओशाळल्यासारखा झालों. मनांतला आवेग तिथल्या तिथंच कुंठित होऊन राहिला.

“अरां आहे हें—” जनी म्हणाली, “जो तो स्वतःला फसवायला पहात असतो. पण फसवून किती फसवणार ? शेवटीं हें असंच व्हायचं.”

डोळे पुसून किकी दूर झाली आणि म्हणाली, “खरं वोललीस जने. किती खोटं बोलत होतो आपण आतां. कांहीं सुडां वाटत नव्हतं तसं बोलतांना. पण शेवटीं हें असं होतं. सर्वाना फसवतां येईल पण स्वतःच्या मनाला फसवतां येत नाहीं. अन् मग तें मन असं अचानक दगा देतं—” माझ्याकडे वळून ती म्हणाली, “कळलं का गुरुजी, आम्ही अगदीं वेगळंच बोलत होतो. अविचारानं मी चूक करून बसलें, ती आतां निस्तारायची कशी याची चर्चा करीत होतो आम्हीं. एकदां बोलून गेलें आहें खरी—आतां कांहीं मागं घेतां येत नाहीं. काका काय करतात तें मला पहायचं आहे. उद्यां ते बोलवायला आले तर मी घरीं जाणार, कुणि पहायला आले तर त्यांना पाहूं देणार, मग पुढं काय होईल तें होवो !”

यावर मी कांहींच बोललों नाहीं. आणि बोलणार होतो तरी काय ? किकीनं आधींच सारं कांहीं ठरवून ठेवलं होतं.

मी वॉरिस्टर पाहिले

जनीही कांहीं बोलली नाही. कांहीं वेळ असाच गेल्यावर मी म्हटलं, “आतां मुकाट्यानं आंत जाऊन निजा पाहू. उगीच बोलत वसूं नका. त्यानं मनाला नुसता त्रास होतो मात्र—” कांहीं न बोलतां त्या दोघीही आंत निघून गेल्या.

दिव्रा मालवून मी बिछान्यावर पडलों. आतां माझं मन हलकं झालं होतं. विचारांचं चक फिरायचं थांबलं होतं. त्याला मुद्दाम गति घायची नाही असा निश्चय करून मी डोळे झांकून पडलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वावीकाका आले. ते आले ते हंसतच आले—जसं कांहीं मधल्या काळांत कांहीं वैषम्य आलंच नव्हतं. किकीही हंसत बाहेर आली. तिनं निघायची तयारी आर्थीच करून ठेवली होती. जनीनं तिच्या सामानाचा वोजा आणून बाहेर ठेवलेला पहातांच वावीकाकाही क्षणभर चकित झाले. ते म्हणाले, “काठीनं पाणी दुभंगत नाही. माझ्याकडून दोखल थोडा निर्दयपणा झालाच—नाहीं तरी कसं म्हणू ! पण झाल्या गेल्या गोष्टी होऊन गेल्या. मला वाईट वाटतंय तें एवढंच, कीं आतां तुम्हांला दुसरा कुणितरी मास्तर पहावा लागणार ! —आतां मास्तराण मिळेल असं नाही वाटत मला.”

“मास्तराणच पाहिजे असा कांहीं माझा आग्रह नाही.” मी म्हटलं, “कुडून तरी शाळेचं काम सुरळीत चालू झालं कीं झालं.”

“चालेल—चालेल—” वावीकाका म्हणाले, “शाळा एकदां सुरू झाली आहे ती कांहीं आतां बंद पडत नाही. तुमचे कुणीतरी ओळखीचे असतील मुंबईला, त्यांना लिहून एकादा मास्तर बोलवून घ्या म्हणजे झालं.” असं म्हणून नमस्कार करून वावीकाका बाहेर निघाले. किकीही त्यांच्या मागोमाग निघाली आणि तिच्या सामानाचा वोजा डोक्यावर घेऊन जनीही तिच्या मागोमाग चालू लागली.

क्षणभर मला चमत्कारीक वाटलं. जातांना किकीनं माझा निरोपसुद्धां घेतला नाही. पुन्हां असं वाटलं, निरोप कशाला घ्यायला हवा ? ती परत येणार होतीच !

पण पुन्हां मनांत शंका आली—किकीला खरोखरच मोह पडला तर ? किती झालं तरी वायकांचं मन—त्यांतून तो वॉरिस्टर. वरा चांगला देखणा असला, बोलण्यांत त्यानं छाप पाडली, कॉॅंसेचा कळवळा दाखवला तर किकीचं मन अचानक बदलणार नाही कशावरून ?

ती मोठी भावूक होती. अविचारी नसली तरी अतिविचारीही नव्हती. परिस्थितीचा तात्कालिक परिणाम तिच्या मनावर नकळत होत असे. मधल्या काळांत म्हणूनच ना ती विनायक श्रीकांतांच्या आहारीं गेली होती ?

मी-रामजोशी

मी विचार करीत वसलों होंतों तोंच जनी परत आली.

“ मोठा खाष्ट आहे तो वामण ! ” जनी उद्गारली, “ मला घरापर्यंत कांहीं जाऊं दिलं नाही त्यानं. वाटेंत कुणि गडी भेटला त्याच्या डोक्यावर वोजा देऊन मला परत लावून दिलं— ” मी कांहींच बोलत नाहीं असं पाहून ती म्हणाली, “ किकीच्या घरापर्यंत गेलें असतें तर वरं झालं असतं, असं नाहीं तुम्हांला वाटत ? ”

“ काय करायचं तिच्या घरीं जाऊन ? ” मीं म्हटलं, “ ती स्वतः खंवीर आहे आपली काळजी ध्यायला. अन् त्यांतूनही तिचं मन फिरलेंच, तर तूं अन् मी काय तिला अडवून टेवूं शकणार ? ”

“ तिचं मन फिरेल असं वाटतं तुम्हांला ? ”

“ कुणी सांगावं. मला कुणाचाच विश्वास वाटत नाहीं. ”

“ माझासुद्धां ? ”

“ हो, तुझासुद्धां. माझासुद्धां. परिस्थिति माणसाला कशी गोत्यांत घालील हें कांहीं सांगत यायचं नाहीं. ती थेटून म्हणत होती खरी, पण कष्ट काढायला कांहीं तिनं जन्म घेतलेला नाहीं— ”

“ अन् मी ? ”

“ तुझा जन्म कष्टांतच झाला आहे. तेव्हां यापुढं तरी कष्ट पडूं नयेत असं आजउद्यां तुला वाटूं लागलं तर तो कांहीं तुझा दोष ठरणार नाहीं. कष्टांत जन्म घेतला तरी कष्ट करीतच मरावं असं कांहीं माणसाला वाटत नाहीं. सुखाचा जीव कुर्णा आपण होऊन दुःखांत घालीत नाहीं. थोडं सुखं असलं तर आणखि मिळावंसं वाटतं—तसं कांहीं कष्टाचं नाहीं. थोडे कष्ट असले तर आणखि कष्ट काढायला मिळावे असं म्हणणारीं माणसं फार विरळा. त्या विरळा माणसांत कांहीं आपण येऊं शकत नाहीं. आपण आपलीं सामान्य माणसं आहोंत अन् म्हणूनच आपल्या हातून केव्हां कशा चुका होतील हें कांहीं निश्चितपणें सांगतां यायचं नाहीं. ”

जनी क्षणभर उगीच राहिली आणि नंतर म्हणाली, “ मोठा संशयी स्वभाव आहे तुमचा. स्वतःवर तरी तुमचा विश्वास आहे कीं काय कोण जाणे ! ”

मलासुद्धां हाच प्रश्न पडला होता. खरोखरच माझा स्वतःवर विश्वास होता का ?

जनी बोलत होती, “ काल रात्रीं आम्हीं खूपखूप बोलत होतो. कसं वनवायचं त्या बालिष्ठराला तें ठरवीत होतो. किती झालं तरी मुलीची जात—आई मेल्यावर घरीं काय झालंय हें कळायसाठीं तिचा जीव खालीवर होत होता. केव्हां तरी चोरूनमारून घरीं जाऊन

मी बॅरिस्टर पाहिले

पहावं असं हजार वेळां तिच्या मनांत येई. म्हणूनच बावीकाकांचं बोलावणं येतांच काल तिनं एकदम होकार दिला—मागलापुढला विचारसुद्धां केला नाही. एवढं खरं, कीं बापाचं आणि लेकीचं कधीकाळीं पटेल असं कांहीं मला वाटत नाही, इतका त्या बापाचा तिला तिटकारा आलाय. ”

तें ऐकून मला समाधान वाटलं. माझं मन मोठं साशंक झालं होतं. खरोखरच तिच्या वृत्तींत फरक पडला कीं काय अशी भीति मला वाटूं लागली होती. पण जनीनं तो संशय दूर केला आणि त्या वरोबरच ती भीतीही दूर झाली.

किकी नसत्यामुळं मला त्या दिवशीं घर ओकंओकं वाटूं लागलं. त्या दिवशीं ती शाळेंतही आली नव्हती. मुलामुलांतसुद्धां त्याच प्रकरणाची चर्चा चालली होती. शिकवण्याकडे कुणाचंच लक्ष लागत नव्हतं. एका मुलानं तर धिटार्ईनं मला प्रश्न केला, कीं तिनं राजीनामा दिला कीं काय म्हणून. तोपर्यंत ती बाव माझ्याही ध्यानांत आली नव्हती. ‘राजीनामा आला असला तर तो बोर्डाकडे—माझ्याशीं त्याचा कांहीं संबंध नाही.’ असं उत्तर देऊन मी त्या मुलाला गप्प वसवलं होतं.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं विनायक मला भेटायला आला. या प्रकाराबद्दल त्यालाही आश्चर्य वाटलं—नव्हे, त्यालाही मोठा धक्का वसला. माझ्यापेक्षां किकी बऱ्याच विषयांवर बरीच चर्चा करीत असे ती विनायकवरोबर. म्हणूनच माझ्यापेक्षां विनायकाला तिच्या सर्वसाधारण मतांचा जास्त अंदाज होता.

म्हणूनच त्याला एवढा धक्का वसला. साम्यवादावरील पुष्कळसं वाङ्मय विनायकाच्या अनुषंगानं अलिकडे तिनं वाचून काढलं होतं. नावीन्यामुळं असो किंवा खरोखरच बुद्धीला पटल्यामुळं असो, साम्यवादाकडे तिच्या मनाचा ओढा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत वळला होता. कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमांत साम्यवादाचीं जीं बीजं रुजत चाललीं होती त्यांच्या जाणिवेनं ती साम्यवादाच्या चष्म्यांतून या कार्यक्रमांकडे पहात होती. विनायकानं सांगितल्यामुळं मला आतां कळलं, की धोंडशेट्ट्या नजरेखालीं ती अलिकडे वैदिक वाङ्मयाचाही अभ्यास करीत होती. साम्यवादानं दाखवून दिलेलं स्वाभाविक जीवन आणि वेदकालांत विद्यमान असलेलं त्याच प्रकारचं स्वाभाविक जीवन, या दोहोंच्या तुलनेनं ती आजच्या जीवनाकडे पहायचा प्रयत्न करीत होती. म्हणूनच माझ्यापेक्षांही विनायकच्या मनावर या बातमीचा पारिणाम अगदीं वेगळ्या प्रकारें झाला.

मी-रामजोशी

जर्नाले सांगितलेली दृक्कित विनायकला सांगणे मला इष्ट वाटले नाही. ते किक्रीचे रहस्य होतं. माझ्याकडे सुद्धा तिनं तें उघडपणे वाळून दाखवले नव्हतं. अर्थात विनायक या वावतीत अज्ञानांतच राहिला.

अलिकडच्या कांहीं प्रकारानंतर विनायकच्या मनावरही परिणाम झाला होता. कांहीं तरुण विद्यार्थ्यांच्या अनुकरणानं पहिल्या पहिल्यानं तो कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमाची जरी हेटाळणी करीत असे, तरी आम्ही निमगांवात केलेल्या कार्याचा पडताळा किक्रीच्या सहवासानं मिळाल्यामुळं कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमावद्दल त्याचं मन उळमळूं लागलं होतं. आधीच स्वतंत्र असलेल्या रात्रांच्या साम्यवादापेक्षां गुलामांचा साम्यवाद वेगळ्या प्रकारचा अमला पाहिजे, असं त्यालाही वाटं लागलं होतं. धार्मिक वैषम्य, धार्मिक मतभेद आणि समजूती यांचा बहुजनांवर वसलेला पगडा, साम्यवादाचं आकलन करण्याच्या कामी कसा आडवा येत होता हें किक्रीनं त्याला पटवून दिलं होतं, असं त्याच्या बोलण्यावरून दिसून आलं.

माझी भूमिका प्रचारकाची होती खरी, पण मी एक कार्याचा प्रचारक होतो—मतांचा प्रचारक नव्हतो. मतप्रचाराचं काम हानी घेण्याचा अजूनही मला धोर होत नव्हता. किंवा माझीं मतंच ठाम झालेलीं नाहीत असं मला वाटे. कॉंग्रेसचा कार्यक्रम हातीं घेऊन जरी मी प्रचारकार्य करीत होतो, तरीही ज्या कार्यकारणभावानं तो कार्यक्रम आंखला गेला होता, त्याच्या मुळाशीं जाऊन खोल विचार करण्याचा प्रयत्न मीं केला नव्हता, असं पदोपदीं मला जाणवत असे.

किक्रीची वृत्ति माझ्यापेक्षां अगदींच निराळी होती. मी अंधश्रद्धे नव्हतो खरा, तरीही किक्री माझ्यापेक्षां जास्त चौकस होती—जास्त विचक्षण होती. एकलकोंडेपणाची संवय असल्यामुळं कोणत्याही विषयाचा काथ्याकूट करीत वसणं पहिल्यापासूनच मला रुचत नसे. कॉलेजांत असतांनापासून बडबड करण्याची अवास्तव संवय असल्यामुळं किक्रीला चर्चा करीत वसणं जास्त आवडे. म्हणूनच माझ्यापेक्षां विनायकला तिच्या मतांचा जास्त निश्चित अंदाज होता आणि म्हणूनच या अकल्पित पलट्यामुळं त्याच्या मनावर माझ्यापेक्षांही जास्त परिणाम झाला.

असेच चारपांच दिवस निघून गेले. रोज संध्याकाळीं येऊन विनायक माझ्याबरोबर चर्चा करीत बसे. त्यामुळं माझ्याही मनाला एक प्रकारचा विरंगुळा मिळत होता. जनी मुकाव्यानं आपल्या कामाला लागलेली होती. पूर्वीच्या दुष्पट उत्साहानं ती आपलं खादीच्या प्रसाराचं काम करीत होती. किक्रीला ती जाऊन भेटत होती कीं काय तें मला कळलं नाही. तिनं कांहींच सांगितलं नाही आणि मीही कांहीं विचारलं नाही.

मी वॉरिस्टर पाहिले

शेवटीं तो वॉरिस्टर निमगांवात आल्याची बातमी ज्या दिवशीं आली त्या दिवशीं मीही कुतूहलानं त्याचं स्वागत करायला सामोरा गेलों. तो गृहस्थ पूर्ण खादीधारी होता. दिसण्यांत मोठा देखणा होता. त्याच्या अंगावरची खादी किंमतवान होती. खालीं मुरवार, अगांत तळम खादीचा झुळुळीत नेहरू सदरा, त्याच्यावर नेहरूपद्धतीचं जॅकटवजा कुडतं, डोक्याला रेशमी खादीची पांढरी टोपी असा त्याचा पोपाख पहातांच, गांवच्या मंडळींना त्याच्यावद्दल फारसा आदर उत्पन्न झाला नाहीं. ते तुलना करूं लागले. पांडुअण्णा म्हणाले, “तुम्हीही असेच आलां होतां गुरूजी. पण तुम्हांला पाहून आम्हांला परक्रेपणा वाटला नाहीं. तुमचा पोपाख हा आमच्यासारखाच असा गवाळ्या होता. केवढं अंतर आहे याच्या मुद्देंत ! आपण कुणितरां मोठे माणुस आहां, असं नुसत्या नजरंच्या फेंकीतच ठरवायला पहातोय वेटा ! ”

“कॉॅंग्रेसवाला असो कीं कुणिही असो ” रामभाऊ म्हणाले, “पण खादी चढवली तरी, लंकाचा आपली श्रीमंती आमच्या नजरेंत भरवायचा प्रयत्न करतोय. हंसतोय पहा कणा. किती खोटं हंसणं वाटतं याचं— ”

“खरं आहे रामभाऊ,” धोंडशेट म्हणाले, “आपण कुठं तरी मोठ्या एकाद्या हिमालयाच्या शिखरावर उभे आहोंत अन् आम्ही लोक त्याच्या पायथ्याशीं कीडमुंगीसारखे लोळतो आहोंत, अन् त्या आम्हां लोकांचा उद्धार करण्यासाठीं स्वर्गांतून उतरलेल्या पैगंबराचाच आव आणलाय वेळ्यानं ! लफंग्या आहे झालं ! ”

धोंडशेट अगदीं चिडून बोलले. मला कांहीं तो लफंग्या वाटला नाहीं. पण आपल्या श्रीमंतीची जाणिव त्याला आहे एवढं मात्र माझ्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिलं नाहीं.

त्याचं स्वागत उरकून मी ज्यावेळीं घरीं आलों त्यावेळीं जनी म्हणाली, “पाहिलांत का तो वगळा ? कसा मोरासारखा चालत होता ! अगदीं डोक्यापासून पायापर्यंत वनावट दिसतोय मेला !— ”

“जेने ! जेने ! ” मीं म्हटलं, “भलतंच कांहीं वोलूं नये. मुंबईत राहिली नाहींस तूं, त्यामुळं तुला असं वाटतं. अशी पुष्कळ माणसं आहेत तिकडे. पूर्वीं अगदीं साहेब वनलेलीं होतीं हीं माणसं. तो साहेबी थाट टाकतांना खादी घेतली, तरी मुळची आवड नाहींशी करतां आली नाहीं त्यांना. श्रीमंतीचा परिणाम आहे तो !— ”

“असेल आपल्या घरचा श्रीमंत ! ” जनी म्हणाली, “आम्हांला काय करायचंय त्याच्याशीं ? पण मीं आज काय ठरवलंय माहित आहे तुम्हांला ? मी आज जाणार आहें पंधरावीस मैलांची मजल मारायला—तमाशेवाले आहेत तिथं. त्यांना बोलावून आणणार आहें.

मी-रामजोशी

पांडुअण्णांना माझी कल्पना आवडलीय. कॉंग्रेसकमिटीच्या वतीनं एक तमाशा करायचा अन् अश्याक्ष म्हणून या बगळ्याला बोलवायचं !—”

“ आतां गप्प रहाशील जने ? ” मीं तिला दरडावून म्हटलं, “ काय बोलायचं असेल तें सरळ सरळ बोलावं. ”

“ भाग्य समजा— ” जनी म्हणाली, “ कीं मीं त्याला नुसता बगळाच म्हटलं. चांगली कोंकणची शिवी दिली नाही, तुम्हांला आवडत नाही म्हणून. आम्हीं खेडवळ माणसं, आमची ही भाषा अशीच ! अशी नावं ठेवल्याशिवाय वरं वाटत नाही आम्हांला—तुम्हांला रुचत नसलं तर तुम्हीं नका बोलू तसं ! ” असं म्हणून ती रागारागानं निघून गेली.

मी कितती हांका मारल्या तरी येईना.

तमाशाची हक्किगत तेवढीच राहिली. जनी जरी बोलली नाही तरी पांडुअण्णांनीं मात्र संध्याकाळीं मला तो वेत सांगितला. विनायकलाही तो वेत पटला. असं कांहीं करूं नये असं मला वाटलं होतं. पण माझं कुणिच ऐकेना. तमाशेवाल्यांना बोलवायला जनी छकडा करून केव्हांच निघून गेली होती.

त्या दिवशीं माझ्या अध्यक्षतेखालीं बॅरिस्टरसाहेबांचं व्याख्यान झालं. त्या व्याख्यानाची हक्किगत मी घायला गेलों तर मला तुलना करावी लागेल—एवढं खरं, की त्यांचं भाषण शहरच्या दृष्टीनं जरी मोठं परिणामकारक झालं होतं तरी निमगांवच्या लोकांना तें चांगलंस कळलं नाही. तुलना होऊं नये म्हणून समारोप करतांना मीं नुसतं आभारप्रदर्शन करून थांबत होतो. पण गांवकऱ्यांना तें पटलं नाही. ‘ गुरुजी बोला, गुरुजी बोला ’ असं म्हणून ओरडत सर्वांनीं एकच गिळा केला. किकी त्यावेळीं हजर नव्हती. नाहीतर मीं तिलाच बोलायला सांगितलं असतं.

शेवटीं मला बोलावं लागलं. मी माझ्यापरीनं बोलून गेलों. माझ्या भाषणाला मधूनमधून खूपच टाळ्या पडत होत्या त्याचं बॅरिस्टरला वैषम्य वाटत असावं अशी मला शंका आली.

सभा संपल्यानंतर बॅरिस्टरनां घेऊन आम्ही सारे आमच्या बिन्हाडीं आलों.

बिन्हाडीं येतांच मी पाहिलं—मीं आश्चर्य चकित झालों.

पाहुण्याच्या स्वागतासाठीं किकी तिथं हजर होती.

प्रकरण पंधरावें

आम्हीं खलबतें केलीं

आमच्या स्वागताची तयारी जय्यत करण्यांत आली होती. ओटीवर मोठी थोरली बैठक घालून ठिकाठिकाणी तक्के टेवले होते. दाराला तोरण लावली होती. तो सारा थाट पाहून मी आश्चर्यचकित झालों.

पाहुण्यांना अग्रस्थानीं बसवून आम्ही सर्वे मंडळी अदवीनं समोर बसलों. स्वतःच्या मोठेपणाची वॉरिस्टरसाहेबांना जाणीव असावी—ते ऐटीनं तक्क्याला टेकून बसले.

चहा घेऊन आंतून येणारी मंडळी पहातांच मला अधिकच आश्चर्य वाटलं. त्या बहुतेक गांवच्या महारांच्या मुली होत्या. सर्वांच्या पुढं चहाचे पेलें ठेवीत असतांना किकी म्हणाली, “या आमच्या गांवच्या भिराड्यांच्या मुली आहेत—म्हणजे महारांच्या—म्हणजे हरिजनांच्या. त्यांनींच केलाय हा चहा—अन् फराळाचं पण त्यांनींच केलंय ! मी नुसती देखरेख करीत होतें.”

वॉरिस्टरसाहेबांना संकोच वाटायचं कांहीं कारण नव्हतं. पण आमच्या या बैठकींत योगा-योगानं बाबीकाका आले होते. तो सारा थाट पाहून ते संकोचित झाले होते. चहाचा पेला उचलून घेतांना वॉरिस्टरनीं एकदां बाबीकाकांच्या डोळ्याला डोळा दिला आणि म्हटलं, “तुम्हां लोकांना मोठं कौतुक वाटतं या गोष्टीचं. पण विलायतेतून जाऊन आल्यावर या असल्या

मी-रामजोशी

प्रपंचाचं काहीं वाटत नाही. अन् तिथं मुंबईत तरी हॉटेलांत नोकर कोण आहेत ? खिश्त्रन, मुसलमान असलेले आम्हांला चालतात, मग बिचाऱ्या महारांनीच काय अपराध केलाय ? ”

“ खरं आहे, खरं आहे, ” चहाचा पेला दूर लोटित बाबीकाका म्हणाले, “ पण मी अवेळीं चहा घेत नाही—काहीं खात सुद्धा नाही—”

“ मग नुसतं पाणीच आणून देऊं का ? ” किक्कीनं विचारलं, “ इथं कांही तरी घेतलं पाहिजेच—नाहीं तर पंक्तिप्रपंच केल्यासारखं नाहीं का व्हायचं ? ”

“ नको, नको, काहीं नको. ” बाबीकाका म्हणाले.

पांडुअण्णांनीं माझ्याकडे पाहिलं, मी धोंडशेटकडे पाहिलं, धोंडशेटनीं पुन्हां माझ्याकडे पाहिलं.

सर्वांचा फराळ सुरू झाला. फराळ चालू असतांना बॅरिस्टरसाहेब मुंबईच्या गोष्टी सांगत होते त्यांत स्वतःचा बडेजावच फार मोठा होता. बोलतांना चारदोन वेळ उगीच गांधीजींचं नांव ध्यायचं, एकेरी भाषेतं कळभभाइ, भुलाभाइचा उल्लेख करायचा आणि अशा रीतीनं त्या मोठमोठ्या व्यक्तींशीं आपला अगदीं निकटचा पारिचय कसा आहे याची जाणिव आम्हांला करून द्यायची, असा त्यांचा उद्देश होता असंच मला वाटलं.

दाराजवळ उभीं राहून किक्की सारं भाषण ऐकत होती. बोलत असतांना महत्वाच्या भाषणाच्या वेळीं बॅरिस्टरसाहेब पुन्हां पुन्हां किक्कीकडे पहात होते. तीही त्यांच्या नजरेला नजर देऊन उगीचच हंसत होती.

जनी मात्र दूर एका कोपऱ्यात उभीं राहून निरीक्षण करीत होती. या समारंभात तिंनं कसलाच भाग घेतला नाहीं याचं मला आश्चर्य वाटलं.

मंडळी जायला निघाली तेव्हां पांडुअण्णांनीं पुन्हां एकदां तमाशाचं निमंत्रण दिलं तेव्हां बॅरिस्टर म्हणाले, “ हा तमाशा म्हणजे काय आहे ? ”

“ तेंच तुम्हीं पहावं अशी आमची इच्छा आहे. ” पांडुअण्णा म्हणाले, “ आपल्या या ग्रामोद्धाराच्या कार्यांत त्याचा फार उपयोग होईल असं आमच्या गुरूजींनां वाटतं. आपल्या-सारखीं माणसं आलीं आहेत, त्यांनीं पाहिलं, ठरवलं, तर आम्हांलाही थोडासा आत्मविश्वास येईल. ”

“ ठीक आहे. ” म्हणून बॅरिस्टरसाहेब जायला निघाले. बाबीकाकाही त्यांच्या मागोमाग निघाले असं पाहून हक्कच जनीच्या कानांत कांहींतरी सांगून किक्की त्यांच्याबरोबर निघाली. बाबीकाका क्षणभर थांबले आणि म्हणाले, “ तूं कशाला आमच्या बरोबर येतेस क्रमा ? ”

आम्हीं खलवतें केलीं

बाबीकाकांचं बोलणं ऐकलं न ऐकलंसं करून किकी तडक बाहेर निघाली. मुलींनीं पुरुषांबरोबर जायचं ? तोंड वाकडं करून बाबीकाकांनाही बरोबर जाणं भाग पडलं.

सारी मंडळी पुन्हां येऊन ओटीवर बसली तेव्हां धोंडशेट म्हणाले, “तुम्हीं काहीं म्हणा गुरुजी, पण हा माणूस मला लफंग्या दिसतो. खरोखरच काँग्रेसमधें तरी हा आहे का ?”

“हो,” मी म्हटलं, “काँग्रेस कमिटीच्या सभांतून वारंवार झालेल्या त्यांच्या भाषणाचे रिपोर्ट मी वाचले आहेत.”

“अर्शांच मागसं आहेत का तुमच्या मुंबईच्या काँग्रेस कमिटींत ?” धोंडशेटनीं विचारलं.

“तसं पाहिलं तर—” मी म्हटलं, “कमिटींतल्या कुणाच सभासदाचा अन् माझा प्रत्यक्ष परिचय नाही. सारा पत्रोपत्री व्यवहार चाललेला आहे. मुंबईला असतांनासुद्धां मी कधी काँग्रेस हाऊसमधें जात नसें. गेलोंच तर इतर चार प्रेक्षकांसारखा बाहेर उभा रहात असें. त्यामुळं कुणाचाच मला प्रत्यक्ष परिचय झालेला नाही.”

“मला आश्चर्य वाटलं,” धोंडशेट म्हणाले, “मोठमोठ्या माणसांचीं एकेरी नावं घेऊन जेव्हां तो बोल्दं लागला तेव्हां मला संशयच आला—”

“त्यांत काहीं अशक्य नाही,” मी म्हटलं, “कमिटींत असल्यामुळं या लोकांच्या गांठी-भेटी होणं मुळींच अशक्य नाही. बॅरिस्टर आहेत—तेव्हां निकट परिचय असणंही काहीं तितकंसं कठिण नाही.”

“असेल कदाचित् !” धोंडशेट म्हणाले, “पण हा माणूस काहीं मला सच्चा वाटत नाही. पण ही किकी त्याच्यावर अगदीं खूप असल्यासारखी दिसतेय. असं आहे हें ! शिक्षणानं माणूस केव्हां केव्हां आंधळा होतो तो हा असा ! आम्ही अशिक्षित लोक, प्रत्येक जागीं साशंक मुद्देनं पहायची आम्हांला संवय—पण तुम्हां सुशिक्षिताचं हें असं आहे—पदव्या मिळवून आलेला माणूस असला कीं तुम्ही दिपून जातां. किकी मोठी हुशार आहे, मोठी चाणाक्ष आहे, असा माझा समज होता. या बगळ्याला पाहून ती कशी इतकी हुरळून गेलीय कोण जाणे !—”

“तुम्हीं फार कठोर बोलताहांत, धोंडशेट.” मी म्हटलं, “तसं पाहिलं तर मलासुद्धां काहीं व्यंग दिसत नाही त्यांच्यांत.”

“कसं वाटलं व्याख्यान त्याचं तुम्हाला ?” पांडुअण्णा म्हणाले.

“माझ्या दृष्टीनं चांगलं झालं.” मी म्हटलं, “पण खेड्यांतल्या लोकापुढं कसं बोलावं याची त्यांना कल्पना नसावी. सारा जन्म मुंबईला आणि विलायतेंत गेलेला—”

मी-रामजोशी

“ जाऊं या हो ! ” धोंडशेट म्हणाले, “ तुम्ही देखिल मुंबईकरच ना ? तुमचं पहिलं व्याख्यान मला चांगलं आठवतं. तें काहीं असं नव्हतं. काय लेकाचा बोलत होता तें त्याचं त्यालाच कळत होतं कीं काय देव जाणे ! ”

“ माझां गोष्ट निराळी होती. ” मी म्हटलं, “ मी काहीं त्यांच्याइतका विद्वान नाही. शिवाय मी इथं आलों तो इथं रहाण्याच्याच उद्देशानं, तेव्हां बोलतांना मी जपून बोलत होतो. अन् मला कळत होतं तरी काय ? ज्या काहीं चार मामुली गोष्टी माहित होत्या तेवढ्याच सजवून मी बोलत असें. यांचं तसं नाही. यांनीं पुष्कळ पाहिलं आहे, पुष्कळ ऐकलं आहे, मोठमोठ्यांचा सहवास घडला आहे, मोठमोठ्या ग्रंथांचं अध्ययनही केलं आहे, अर्थात त्यांची भाषा वरच्या दर्जाची असायची हें साहजिकच आहे. ”

“ तुम्हीं त्यांची तरफदारी करणारच. ” धोंडशेट म्हणाले, “ तो तुमचा काँग्रेसवाला आहे ना ? पण मला ही पोरटी एकदां भेटली असती तर बरं झालं असतं. तिला एकदां सावध करावं असं मला वाटतंय. तें माझं कर्तव्य एकदां मी पार पाडून घेतलं असतं. फारच दुरळलेली दिसते, नाहीं पांडुआण्णा ? ”

“ काय सांगतां येत नाहीं या पोरींच. ” पांडुआण्णा म्हणाले, “ परवां गुरूजींच्याभोंवती पिंगा घालीत होती, त्यानंतर दुरळलेल्या मेंढीसारखी विनायकश्रीकांतांबरोबर फिरत होती, अन् आतां हा वॅरिस्टर आला — ”

“ पोरींचं म्हणूं नका ! — ” बाजूला ऐकत उभी राहिलेली जनी पुढं येऊन म्हणाली, “ वामणांच्या पोरींचं म्हणा हवं तर ! मोठा अभिमान असतो त्यांना — पोरींनां काय नि पोरांनां काय — दोघंही सारखींच ! ” असं म्हणून ती आंत निघून गेली.

“ मोठी विलक्षण आहे ही कुळवाड्याची पोर ! ” धोंडशेट म्हणाले, “ जरा नजर ठेवली पाहिजे हिच्यावर बरं का गुरूजी. तुमच्या काँग्रेसच्या तत्वांना केव्हां फट्कन हरताळ फांशील ही पोर, त्याचा नेम नाही. ”

जनीनं मधेंच तोंड घातल्यामुळं विषयांतर झालं आणि धोंडशेट कुळवाड्यांच्या जातीच्या नेकीवद्दल एकेक आख्यायिका सांगूं लागले. मला त्या हकिकती तितक्याशा माहित नव्हत्या. खादीच्या चळवळींत, विशेषतः सूत काढण्याच्या कामीं, कुळवाड्यांनीं जितका भाग घेतला होता तितका दुसऱ्या कोणत्याच जातीचा या कामीं तेवढ्या प्रमाणांत पुढाकार नव्हता. अत्यंत दारिद्री असलेली ही जात जितकी कामसू आहे तितकीच प्रामाणिक आहे, तितकीच भाविक आहे

आम्ही खलबते केलीं

याचा पुष्कळसा अनुभव निमगांवात आल्यापासून मला आला होता; म्हणूनच धोंडशेटच्या तोंडच्या त्या आख्यायिका ऐकून आपल्या ज्ञानांत आणखी भर पडली असं मला वाटलं.

मंडळी निघून गेल्यावर मी विचार करीत ओटीवर उगीच बसलों होतो. आंत जनीची एकच गडबड चालली होती. घरांत अस्पृश्यांचीं मुलं आल्यामुळं झाडसारव करणं अवश्य झालं होतं. जनीची आजी सुभद्रा आमच्या या उठाठेवीनां विरोध करीत नसे. म्हणूनच तिचं मन दुखवूं नये म्हणून आम्ही अशा वेळीं तिच्या समाधानासाठी ही सारवासारव करीत होतो.

आंतलं काम उरकतांच जनी वाहेर येऊन म्हणाली, “कसे आंधळे लोक ओहेत पाहिलंत ?”
“कुठलं आंधळे लोक ?” मीं विचारलं.

“हे तुमच्या निमगांवचे. किकीचं घोरण काय आहे तें एकालाही कळलं नाही. तुम्हाला तरी पुरतं कळल्ये कीं काय कोण जाणे.”

“तरी पण त्यांच्या म्हणण्यांत अगदींच तथ्य नाही असं नाही. किकीला हुरळून जायची संवय आहे—”

“हो, हो, आहे—हुरळून जाण्याइतका उल्हास नसला तर माणसाच्या हातून कांहीं कामच व्हायचं नाही. जरा सावधपणा पाहिजे. किकी हुरळली असेल—पण वेळींच नाही का सावध झाली ? आतां देखिल तिनं ही चूक केली—बाबीकाकांचा निरोप येतांच चट्कून होय म्हणून गेली—पण आतां खबरदारी घेतेच आहे कीं नाही ? आज तिनं बाबीकाकांना पेंचात धरलं. ’

“त्यांत काय झालं ? शेवटीं ते पाणीसुद्धां प्याले नाहीत ! पूर्वींपासूनच त्यांचा विरोध होता. त्यांत कांहीं बदल तर झाला नाही ?”

“काय झालं तें एवढां तुम्हांला कळायचं नाही. महारांच्या हातचं खाणाऱ्या माणसाला मुलगी द्यायला ते तयार झाले आहेत हें चौघांसमोर शाबीत झालं, हें काय थोडं झालं ? मग आजवर त्यांनीं आम्हां लोकांना विरोध केला तो कशापायीं ? कुठं गेला आतां तो विरोध ? उद्यां हेंच बोलायला मिळेल की !”

मी क्षणभर स्तब्ध बसलों असं पाहून जनी म्हणाली, “तिकडे किकीची परीक्षा झाली ती कळली का ?”

“कसली परीक्षा ?”

“अगदीं जुन्या काळच्यासारखी तिची परीक्षा घेतली त्यानं. अन् तिनं पण अगदीं साळसूदपणाचा आव आणून उत्तरं दिलीं.”

“असं का ?” म्हणून मी पुन्हां स्वस्थ बसलों.

मी-रामजोशी

“कशाला सांगा तुम्हांला !” जनी चिड्डन म्हणाली, “कशाचंच कांहीं चोज वाटत नाही तुम्हांला !” असं म्हणून रागारागानं ती आंत निघून गेली.

त्या बाबतींत किकीनं कांहींतरी विशेष केलं असं तिला वाटत होतं. मला तसं वाटलं नाही. मी तें कौतुक केलं नाही म्हणून तिला राग आला. या असल्या सहानुभूतीची तिला मोठी आवड होती. तिला जसं वाटतं तसंच दुसऱ्याला वाटावं, त्याबद्दल दुसऱ्या कुणी—विशेषतः मी तिचं कौतुक करावं असा तिचा आग्रह असे. अगदीं बुद्धिपुरस्सर नसलं तरी सहाजिकपणें माझ्याकडून या बाबतींत तिची उपेक्षा होत असे.

अन् मग ती रागावत असे तेंच मला मोठं गोड वाटे. ती चिड्डन रागावून जावी म्हणूनच, किंवा अशी उपेक्षा दाखवायची बुद्धि मला होई.

किकी जें ढोंग करीत होती तें मला पटत नव्हतं. उघड उघड तिनं आपलं मत स्पष्टपणें बोलून दाखवलेलं मला जास्त आवडलं असतं. हा जो आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ तिनं चालवला होता त्याचे परिणाम काय होतील याची कल्पना तिला होती कीं काय याबद्दल मी साशंक होतो.

किकी आतां निमगांवां सोडून निघून जाणार, अशी गांवच्या वाकीच्या लोकांची खात्री झाली होती. त्या दृष्टीनं ते किकीकडे पहात होते आणि म्हणूनच धोंडशेटनीं तसे उद्गार काढले असं मला वाटलं.

तमाशाचं अवडंबर माजवून या दोघीनीं कोणता बनाव घडवून आणायचा बेत केला होता याची मलाही अटकळ नव्हती; पण या प्रकारांतून कांहींतरी भानगड निर्माण होणार असं मात्र मला वाटल्यावाचून राहिलें नाही.

प्रकरण सोळावे

मी मुत्सद्दी बनूं लागलों

त्या दिवशीं तमाशाळा वेसुमार गर्दी जमली होती. तमाशावरोवरच बाबीकाकांचे भावी जामात, मुंबईचे काँग्रेसवाले वॉरिस्टर यांना पहाण्याची जिज्ञासाही या गर्दीला कारणीभूत झाली होती यांत संशय नाही. काँग्रेसवाला या नात्यानं मी मुंबईहून इथं आलों होतो खरा—पण मी फारसा प्रख्यात माणूस नव्हतो. वॉरिस्टरसाहेब मात्र सर्वांना प्रत्यक्ष परिचयाचे नसले तरी, वर्तमानपत्रांतून वारंवार येणाऱ्या त्यांच्या फोटोमुळं, तसेच कुणितरी मोठे माणूस असल्याचा सर्वांचा समज होता. आणि म्हणूनच त्यांना पहायला सारे उत्सुक झाले होते.

तमाशा सुरू झाला.

तमाशा सुरू झाल्यावरोवर वॉरिस्टरांच्या कपाळाला आठ्ठा पडल्याचं माझ्या नजरेला आलं. किकीचीही नजर त्यांच्यावर होतीच. ती निर्विकार चेहऱ्यानं सर्व प्रकार लक्षपूर्वक पहात होती. अर्थातच हा तमाशा नित्याप्रमाणेच चालला होता. त्याच्यांत कोणत्याही प्रकारच्या प्रचाराचा समावेश करण्याइतका अवधि मिळाला नव्हता. पूर्वी काँग्रेस कामित्रीच्या वर्तानं झालेल्या तमाशांत बीभत्सता न दिसण्यासाठी जेवढा फरक करण्यांत आला होता तेवढाच फरक आजच्या तमाशांत करण्याचं ठरवलं होतं. पण तें तमाशेवाल्यांना कठीण जात होतं.

मी-रामजोशी

मधूनमधून ते मूळपदावर येत होते. अश्लीलतेचा उबग झाल्याबरोबर शब्दावर ताबा ठेवणं त्यांचं त्यांनाच कठीण जात होतं—आणि असा एकादा अश्लील शब्द आला, की वॅरिस्टरसाहेबांचा सुंदर चेहरा एकदम विरूप होत होता.

तमाशा जसजसा रंगात येत होता तसतसे वॅरिस्टर साहेब जास्तजास्त अस्वस्थ होत होते. मला मनांतल्या मनांत गुदगुदल्या होत होत्या. या उच्चशिक्षित विलायतफेरत व्यक्तीची वाङ्मयीन कल्पना कोणत्या प्रकारची असेल याचा मला अंदाज होता. त्यांना तमाशा आवडणार नाही—इतकंच नव्हे, तर तमाशा पाहून त्यांना शिसारी येईल याची मला खात्री होती. जनी आणि किकी यांनी म्हणूनच तर हा वेत केला नसेल ना, अशी मला शंका आली.

मग किकीचा विचार तरी काय होता ? या सद्गृस्थाबरोबरच आपल्या बापालासुद्धां कांही वेळ खेळवावं आणि शेवटी त्यांना तोंडघशीं पाडावं असा का किकीचा डाव होता ?

प्रेक्षक लोक ऐन रंगात आले तसा तमाशेवाल्यांचा जिभेवरचा ताबा सुटला. ते अगदीं झणझणीत मूळपदावर आले. दौलतजादा झडू लागला. नाचणाऱ्या बायका प्रेक्षकांच्या समुदायांत शिरून चवत्या घेऊन जाऊं लागल्या. प्रेक्षकही जिकडून तिकडून त्यांना हांका मारून बोलावू लागले. सभ्यतेचा हा उघडउघड विपर्यास होत होता असं आमच्या सन्मान्य पाहुण्यांना वाटलं असावं. त्यांनीं मला हांका मारून जवळ बोलावलं आणि म्हटलं, “ हा प्रकार काय आहे ? काय चाललं आहे हें ? हे असले प्रकार पहायला कां मला बोलावलंत ? ”

“ आपण काँग्रेसचे कार्यकर्ते आहांत— ” मीं म्हटलं, “ त्या दृष्टीनं— ”

“ काँग्रेसच्या कार्याचा काय संबंध आहे या प्रकारांत ? ” वॅरिस्टर चिडून म्हणाले, “ काँग्रेसचा प्रचार म्हणजे हा दौलतजादा काय ? ”

मला हंसू आल्यावांचून राहिलं नाही. वॅरिस्टरसाहेबांच्या रागाचा पारा वर चढण्याइतका वेळ थांबून मी हंसतच उत्तर दिलं, “ हेच खरे काँग्रेसचे अनुयायी आहेत. हे कदाचित खादी घालत नसतील, अस्पृश्यता पाळीत असतील, अनत्याचाराची यांना जाणिवही नसेल, पण काँग्रेसचा गोवर्धन पर्वत आज वर उचलून धरला आहे तो याच दौलतजादा करणाऱ्या किरकोळ काटक्यां-वर—एकाद्या करंगळीवर हा संबंध पर्वत उचलला गेला असला तरीही या काटक्यांच्या ढिगीवरच तो तगून राहिला आहे हें मी आपल्याला अनुभवानं सांगतो— ”

“ मी जाणार ! ” वॅरिस्टरसाहेब एकदम उठून म्हणाले, “ याची चर्चा आपण उद्यां करू. ”

“ वरं तर. आपली मर्जी ! ” असं म्हणून मी वाकीच्या गर्दीत मिसळलों.

मी मुत्सद्दी बनुं लागलों

बॅरिस्टरसाहेब उठतांच बाबीकाकाही उठले—काहीं पांढरपेशी मंडळीही त्यांच्याबरोबरच जायला निघाली. या हजारांच्या समुदायांतलीं हीं पांचसात माणसंच निघून गेल्यामुळं एक क्षणभर जरी सर्वत्र अस्वस्थपणा उत्पन्न झाला तरीही ते निघून जातांच दुसऱ्या क्षणाला सारा प्रेक्षकवर्ग पुन्हां रंगांत येऊन चालत असलेल्या कार्यक्रमाचा आनंद अनुभवूं लागला.

पहाटेचे दोन वाजेपर्यंत 'वगांच्या' फैरीवर फैरी झडत होत्या. आजपर्यंत झालेल्या कोणत्याही तमाशापेक्षां या तमाशाला जास्त रंग भरला होता. तमाशेवाल्यांना मिळकतही चांगलीच झाली.

तमाशा संपवून मी घरीं आलों. पहातों तों जनीबरोबर किकीही तिथं आली होती. मीं आश्चर्यचकित होऊन विचारलं, "हें काय ? बाबीकाका काय म्हणतील ? अन् बॅरिस्टरसाहेबही काय म्हणतील ? त्यांच्याबरोबरच तूं जायचं नव्हे का ! या अवेळीं तुला घरीं पोचवायला इथं दुसरं आहे कोण ?—"

"पण इथं जातंय कोण घरीं !" किकी म्हणाली, "घरीं जाण्यासाठीं का मी इथं आलेंय ! मला जो खेळ खेळायचा होता तो मीं खेळून पाहिला. पुढं काय होणार याची अटकळ मला आहे. त्या प्रसंगाची जय्यत तयारी मी आधींच योजून ठेवली आहे. काहीं काळजी करूं नका तुम्ही. माझं मी पाहून घेईन !—"

"पण दोष माझ्यावर येईल ना ?" मीं जरा गंभीर होऊन म्हटलं, "पुन्हां मीं फाटाफूट केली बाबीकाकांच्या घरांत, असा आरोप येईल ना माझ्यावर ?"

"त्यांत काय आहे ?" जनी म्हणाली, "आजपर्यंत थोडे का आरोप आले आपल्यावर ? त्यांना नाही का आपण तोंड दिलं ? मग आतां भ्यायचं कुणाला ?—अन् कां म्हणून ? तुम्हींच जर असे हातपाय गाळूं लागलां तर आम्हीं पहायचं कुणाच्या तोंडाकडे ?"

मी उगीच राहिलों असं पाहून किकी म्हणाली, "पहिल्यापासूनच तुम्हांला हा अंदाज आला नसेल असं मला वाटलं होतं. मी एक प्रयोग करून पहात होतें. कां कोण जाणे, मला वाटतं, तुम्हीं सारंच खरं धरून चालतां आहांत. असले काँग्रेसमन मीं पुष्कळ पाहिले आहेत. त्यांना भाळून जाण्याइतकी मी आंधळी नाही. समजलं ? उगीच अंदाज करण्यापेक्षां एकदां चांगली कसोटी लावून अनुभव घ्यावा—प्रत्यक्ष प्रचिती घ्यावी—म्हणून आम्हीं हा घाट घातला. तुम्हांला वाटलं, सारे 'नॉर्मल' व्यवहार चालले आहेत म्हणून ! होय ना ?"

मीं कांहींच उत्तर दिलं नाही. माझा गैरसमज झाला होता खरा—निदान मी घोटाळ्यांत

मी-रामजोशी

पडलों होतो. मनावर झालेल्या धावत्या परिणामामुळं माझ्या वृत्तींत हा अकारण संशय उत्पन्न झाला होता, याची मला जाणिव होती—म्हणूनच मी ओशाळलों.

मी बोलत नाहीं असं पाहून जनी आणि किकी एकमेकांच्या कानांशीं लागून कुजबुजत होत्या. मला त्यांचं वैषम्य वाटलं. माझ्यावर त्यांचा विश्वास नाहीं, हें पाहून मीही एकप्रकारें घभराट झालों होतो. तसा विश्वास डळमळायला मी पुरेसं कारण दिलं होतं.

पण त्याही दोषी नव्हत्या का ? त्यांनीं जो कट केला तो माझ्यापासून कां चोरून ठेवला ? कां मला विश्वासांत घेतलं नाहीं ? मी काय त्यांना विरोध केला असता ? या एवढ्या मुदतींत निष्कारण त्यांनीं माझ्या मनाला कां यातना होऊं दिल्या ? कां एवढी माझी कदर केली नाहीं ?

माझी मनःस्थिति त्या दोषींच्याही ध्यानीं आली असावी. आपसांतलं कुजबुजणं थांबवून किकी म्हणाली, “राग आला आहे होय तुम्हांला ? क्षमा करा हं ! खरं पाहिलं तर मी सारं कांहीं तुमच्यासमोर उघड करून बोलून दाखवलं पाहिजे होतं. पण क्षणभर मला शंका आली. तुम्ही एक निष्ठावंत कार्यकर्ते आहांत हें मी जाणतें. मीही तितकीच निष्ठावंत आहें असं मला वाटत होतं—असं मला वाटत होतं असं मीं म्हटलं, म्हणून तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. काँप्रेसवरची माझी निष्ठा उडायला असं काय कारण झालं, असाही तुम्ही प्रश्न करा—”

“छे ! छे ! ” मीं म्हटलं, “ मी कसलाच प्रश्न करणार नाहीं. मी सार्वजनिक प्रचाराचा भोक्ता आहे. वैयक्तिक मतांची मी फारशी कदर करीत आलों नाहीं— ”

“ फार मोठे माणूस आहांत आपण ! ” किकी मला खिजवण्याच्या उद्देशानं म्हणाली, “ व्यक्तीचीं मनं तयार झाल्याशिवाय सार्वजनिक प्रचार तुम्ही करणार कशाच्या जोरावर ? धावरुं नका—माझीं मतं बदललेलीं नाहीं—माझी निष्ठाही ढळलेली नाहीं. एवढं खरं, कीं मला आंधळा आज्ञाधारकपणा आवडत नाहीं. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर सामुदायिक स्वातंत्र्याची कल्पना स्थिर होत असते, असं मला वाटतं. त्या समजाच्या आधारावरून मी माझं वैयक्तिक स्वातंत्र्य वापरून घेत होतें. अन् म्हणूनच तुम्हांला कांहीं सांगितलं नाहीं. जनीची निष्ठा कुठंच नाहीं. तिच्या स्वतःच्या आवडीनिवडीपुढं ती कुणाच्या मताची पर्वा करीत नाहीं. अशिक्षित आहे ना ती ? आमच्यासारखी ज्ञानी नाहीं. ज्ञानापेक्षां अज्ञानाचं बळ मोठं जबरदस्त असतं. म्हणूनच पलटणींत रिकुटभरती करतांना सुशिक्षितांचा समावेश कुणी करीत नाहीं. अजाण माणसं आज्ञाधारक असतात. त्या अजाण माणसांच्या सामुदायिक आज्ञापालनावरच राजकर्त्यांनीं जशा लढाया लढवल्या, तशींच आमची काँप्रेसमुद्धां अजाण माणसांच्या अजाणपणावरच अवलंबून राहून आपला हा लडा चालवीत आहे. तुम्हांला नाहीं असं वाटत ? ”

मी मुत्सद्दी बनूं लागलों

“ मला काय वाटायचं त्यांत ! ” मी म्हटलं, “ वर्तमानपत्रांतून येणारे काँग्रेसचे कार्यक्रम जेवढे कळतात तेवढ्यावरच माझं ज्ञान आधारलेलं आहे. मी काहीं काँग्रेसच्या कुठल्याच अंतर्गत मंडळातून वावरलेला नाहीं. मी आलों तों सरळ या निमगांवात. इथं मला वाटेल त्याप्रमाणं मी कार्यक्रम सुरू केला. विधायक कार्यक्रम म्हणून काँग्रेसनं जें काहीं आखलं आहे त्यांतच या माझ्या कार्यक्रमाचा अंतर्भाव होत असल्यामुळं माझं आजवर कौतुक झालं. अजाण शिपायाचा आज्ञाधारकपणा मी आचरला खरा पण तो नकळत होता. आतां स्वतःची बुद्धी वापरायला मला सुरवात करायची आहे. या तमाशानं माझ्या मनावर मोठी छाप टाकली आहे. तोफा बंदुकापेक्षां देखिल हें हत्यार मोठं जाज्वल्य आहे असं मला वाटत होतं, तें आजच्या अनुभवानं अगदीं निश्चित झालं. त्याच्याच बरोबर आजच माझ्या मनांत शंका उत्पन्न झाली. ती शंका आज मी बोलून दाखवीत नाहीं. मी अनुभव घेणार आहे आधीं— ” असं म्हणून पुष्कळ बोलावं असं वाटत असूनही मी अर्ध्यावरच भाषण थांबवलं.

“ आमचे गुरुजी आतां मोठे मुत्सद्दी बनूं लागले आहेत बरं का ? ” जनीकडे बघून किकी म्हणाली. तिला डोळा घालून जनी हंसली—किकीही हंसली आणि नंतर म्हणाली “ कशाला हा आव आणतां ? तुमच्या मनांत काय आहे तें मी सहज सांगूं शकेन.”

“ मग सांग ना ? ” मी म्हटलं.

“ सांगेन, सांगेन ! ” किकी म्हणाली, “ वेळ आली कीं तेंही सांगेन. मुत्सद्दीपणा काहीं तेवढा तुम्हालाच कळतो असं समजू नका—”

तिचं बोलणं तेवढंच राहिलं. बाहेर दारावर कुणि थापा मारीत होता. जनीनं जाऊन दार उघडलं तों कंदील घेऊन एक गडी आंत आला. तो वावीकाकांकडून आला होता. त्याला पहातांच किकीनं विचारलं, “ कायरे सुडक्या, यावेळीं कुठं आलास इकडे ? ”

“ खोतांनीं पाठवलंय. ” तो म्हणाला, “ तुम्हांला घेऊन यायला. तमाशाचीं माणसं सारीं परत येईपर्यंत ते वाट बघत बसले होते. कोण सोबत नाहीं म्हणून तुम्ही आलां नाहींत असं वाटलं त्यांना, म्हणून पाठवलंय मला कंदिल घेऊन.”

पुन्हां दोघींनीं एकमेकींकडे पाहिलं. जनी किकीच्या कानाला लागली. अजूनही त्या दोघी मला विश्वासांत घेत नव्हत्या.

“ बरं, बरं, ” किकी गड्याला म्हणाली, “ काकांना सांग, मी आतां सकाळींच येईन. ”

“ छे, नाहीं ! ” गडी म्हणाला “ आतांच घेऊन यायला मला सांगितलंय त्यांनीं, मुंबईचे साहेब वाट बघत बसले आहेत. ”

मी-रामजोशी

“अस्सं !” जनी म्हणाली, “साहेब कशाला यावेळीं तिची वाट बघत बसलेयत ? जा, त्यांना सांग, उद्यां सकाळीं येईल. चल ग, आपण आतां झोपू जाऊन. एवढ्या अपरात्रीं कुठं जाणार आहेस मेलभर रस्ता तुडवीत ?”

गडी बिचारा टकमक पहात राहिला होता. काय करावं तें त्याला सुचत नव्हतं. तो म्हणाला, “खोत माझी खावड काढतील. चला ना !”

“ती कांहीं आतां यायची नाहीं.” जनी म्हणाली, “वाघ असतो वाटेंत. तुला भीति वाटत असली तर तूं सुद्धां जाऊं नकोस. तुलाही देतें एक तरट आंथरून इथं.”

“छे ! छे ! मी नाहीं वा.” गडी म्हणाला, “मला गेलंच पाहिजे.”

“मग जा तर.” असं म्हणून किकीला घेऊन जनी आंत गेली. गडी नुसता पहात राहिला होता तोंच आतलं दार बंद झालं.

“आतां काय करूं मी ?” गडी म्हणाला, “खोत जीव काढतील माझा. संगीती घेतल्या-वांचून येऊं नकोस असं अगदीं कडकावून सांगितलं होतं त्यांनीं.”

“तूं जा आतां.” मी म्हटलं, “मोठ्या खट्याळ ओहेत या पोरी. एकदां नाहीं म्हटल्या-वर कांहीं ऐकायच्या नाहीत.”

गडी पुढं जाऊन दार टोटावूं लागला तेव्हां आंतून जनी ओरडली, “मुकाट्यानं जा पाहूं. नाहीतर धक्की मारून बाहेर घालवीन !”

“माझं मरण आलंय झालं !” असं म्हणून गडी निघून गेला.

मी दरवाजांतून डोकावून पाहिलं. त्याच्या कंदिलाचा उजेड वांकड्या वळणाआड दिसेनासा होईपर्यंत मी बघत राहिलों होतो. दरवाजा बंद करून मी येऊन विछान्यावर पडणार तोंच आंतला दरवाजा उघडून किकी आणि जनी बाहेर आल्या.

“आम्ही खट्याळ का ?” किकी माझ्यासमोर फतकल घालून बसून रागाचा आवि-र्भाव आणित म्हणाली, “अन् तें या गड्याला सांगतां ? आम्हीं खट्याळ—अन् तुम्हीं मोठ साळसूद ! नाहीं ? बायकामाणसांची गडीमाणसासमोर अशी अन्नू ध्यायला कांहीं वाटत नाहीं का तुम्हांला ? काय हो खट्याळपणा केला आम्हीं ?”

मी उगीच राहिलों. मी हंसायचा प्रयत्न करीत होतो पण माझं मलाच चमत्कारिक वाटत होतं. ही थट्टा चालली आहे हें मला कळत होतं. तरीही हंसण्यावारी नेऊन विषय टाळायचा प्रयत्न न करतां मी गंभीरपणें म्हटलं, “खट्याळ नाहीं तर काय ? नुसत्या खट्याळच नव्हे—फसव्या अहांत तुम्ही ! त्यांतून तूं—तूं किकी—तूं जास्त खट्याळ आहेस ! मला फस-

मी मुत्सद्दी बनूं लागलों

वते आहेस, बापाला फसवते आहेस, तो कोण झन्बु आलाय त्यालाही फसवते आहेस ! अन् कोण जाणे, स्वतःला सुद्धां फसवीत असशील कदाचित ! किती दिवस चालणार ही तुझी फसवाफसवी ? ”

दोघीजणी मोठमोठ्यांनं हंसत सुटल्या. त्यांना हंसण्याच्या उकळ्यावर उकळ्या घेत होत्या. आपण कांहीं तरी मोठं शतकृत्य केलं, भली या माणसाची खोड मोडली, असंच जणुं कांहीं त्यांना वाटत होतं. खरोखरच मला राग आला अन् मी म्हणालों, “ आतां मुकाठ्यांनं दोघी जाऊन निजा पाहूं. उगीच त्रास देऊं नका मला. नाहीतर खरोखरच मला मास्तरची ड्यूटी बजावावी लागेल. छडीनं झोडपून काढीन एकेकीला !—” मी जसजसा बोलत होतो तसतशा त्या जास्त जास्त हंसत होत्या. हंसतां हंसतां त्यांच्या मुरकुंड्या वळत होत्या.

“ जातां कीं नाहीं ? ” मीं ओरडून म्हटलं, “ कीं दिवा मालवूं ? ”

हंसणं थांबवून किकी म्हणाली, “ दम कशाला देतां ? मालवा पाहूं दिवा छाती असली तर ? इथं आम्हीं दोघीं आहोंत म्हणावं. एकटी नाहीं कुणी ! ”

“ चल, त्यांचं काय ऐकतेस ? ” जनी म्हणाली, “ त्यांना काय कळतंय ? उद्यांची तयारी करायची आहे म्हणावं ! रणं माजतील उद्यां तेव्हां समजेल !—” असं म्हणून किकीला ओडीत ती आंत घेऊन गेली.

दिवा मालवून मी विळान्यावर पडलों. माझं मलाच कौतुक वाटलं. माझा राग खराच खरा होता कीं तें रागाचं अवसान होतं—खोटं अवसान होतं—हें माझं मलाच कळेना. माझ्या हृदयाला गुदगुल्या होऊं लागल्या. अनपेक्षित कौटुंबिकतेचा तो निसटता प्रसंग पाहून माझं हृदय अननुभूत अशा अपरिचित भावनांनीं भरून आलं होतं.

त्या आनंदाच्या भरांतच मी झोंपी गेलों.

प्रकरण सतरावें

आम्हीं सहभोजन केलें

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मला उठायला उशीर झाला. घाईघाईनं नित्यविधि उरकून बाहेर आलों तों बॅरिस्टरसाहेबांची स्वारी आधींच येऊन बसल्याचं दिसून आलं.

स्वारी जरा घुश्शांत असल्याचं दिसत होतं. मीं नमस्कार करतांच उगीच नुसती मान हालवून ते म्हणाले, “आज मी आलों आहे तो मुंबई काँग्रेस कमिटीच्या वतीनं !—”

“कोणत्याही नात्यानं आपण आलांत तरी—” मीं म्हटलं, “तरीं आपल्या स्वागतांत माझ्याकडून उणिव येणार नाहीं.”

“मी स्वागत करून घेण्यासाठीं आलों नाहीं.” बॅरिस्टरसाहेब जरबेच्या आवाजांत बोलले, “मी तुम्हाला जाव विचारायला आलों आहे, हें काय चाललं आहे ?”

साहेबांचा खडा आवाज ऐकूं आल्यामुळं जनी आणि किकी येऊन आंतल्या दाराआड उभ्या राहिल्या.

पुन्हां प्रश्न आला, “मिस्टर मराठे, हें काय चाललं आहे ?”

“कुठं ?”

“या इथं—या निमगांवात. इथं काय करताहांत तुम्ही ?”

आम्हीं सहभोजन केलें

“ काँग्रेसचं कार्य ! ”

“ कुठल्या काँग्रेसचं ? ”

“ मी एकच काँग्रेस ओळखतां. इंडियन नॅशनल काँग्रेस. तिचीच सेवा मी बजावतां आहे.”

“ कसली सेवा ? हे तमाशे ? हा अश्लीलपणा ? हा धुडगुस ? हा गोंधळ ? काय चालवलं आहे हें ? कुणि सांगितलं तुम्हाला या उठाटेवी करायला ? ”

अधिकाराचा आव आणून ज्या रीतीनं हे प्रश्न करायला त्यांनीं सुरवात केली होती तीमुळं माझं मस्तक भणानून उठलं, तरीही आत्मसंयमन करून मी म्हणालों, “ कोणत्या नात्यानं आपण हे प्रश्न करताहांत ? ”

“ काँग्रेसचा एक अधिकारी या नात्यानं.”

“ आपण काँग्रेसचे एक अधिकारी म्हणून इथं आलां आहांत, कीं बावीकाकांची मुलगी पहायला आलांहांत ? ”

“ शट अप् ! ” बॅरिस्टरसाहेब ओरडले, “ जादा वात करायचं काम नाही. मी विचारतां त्या प्रश्नाचीं उत्तरं या. ”

यावेळीं मला चांगलंच आत्मसंयमन करावं लागलं. मीं शांतपणानें म्हटलं, “ मुंबईच्या काँग्रेस कमिटीचं एकादं अधिकारपत्र आपल्या हातीं असल्यावांचून मी आपल्या कोणत्याही प्रश्नांचीं उत्तरं देऊं शकत नाहीं. कुणीही माणूस येईल अन् काय वाटेल तें विचारील—त्याला उत्तर द्यायला मी बांधलेला नाहीं.”

“ मला तुम्हीं ओळखत नाहीं ? ”

“ नाही. अधिकृतरीत्या मी आपल्याला ओळखत नाहीं. काँग्रेसचीं माणसं सभ्य असतात असा माझा समज आहे. आपण तसे दिसत नाहीं.”

“ ठीक आहे ! ” असं म्हणून बॅरिस्टर साहेब उठले आणि जाऊं लागत असतांना म्हणाले, “ याचा जाव तुम्हांला घावा लागेल. तुम्हांला वाटत असेल, कीं आपण कांहीं कुणाचा नोकर नाहीं. पण काँग्रेस कुणाला प्रत्यक्ष पगार देत नसली तरीही प्रत्येक काँग्रेसकार्यकर्ता हा काँग्रेसचा नोकर आहे.”

“ खरं आहे. ” मीं हंसत हंसत म्हटलं. “ काँग्रेसचा ‘नोकर’ आहे—‘अधिकारी’ नाहीं. काँग्रेसच्या साऱ्या नोकरांचा दर्जा एक आहे.”

“ बरं बरं, कळलं ! ” असं म्हणून बॅरिस्टर साहेब जायला निघाले, तोंच हातांत चहाचा पेला घेऊन किकी पुढं येऊन मोठ्या अदबीनं म्हणाली, “ चहा घेऊन जायचा म्हटलं ! ”

मी-रामजोशी

एक क्षणभरच बॅरिस्टरसाहेबांना विचार पडला.

“ यायचं इकडे, बसायचं म्हटलं. ” किकी म्हणाली.

बॅरिस्टरसाहेबांच्या चेहऱ्यावरील संतापाची छटा एका क्षणांत मावळली. ते म्हणाले, “ सभ्य-पणं कसं वागावं हें तुम्हीं तरी यांना शिकवा. ”

बॅरिस्टरसाहेब बैठकीवर बसले. त्यांच्यापुढं चहाचा पेला ठेवून बाजूला अदबीनं उभी राहून किकी म्हणाली, “ मोठा दोष आहे तो त्यांचा. मोठ्यामाणसाशीं कसं वागावं हें यांना मुळींच कळत नाही. मी हजार वेळां समजवायचा प्रयत्न केला—त्यांतून इथं मोठीं माणसं तरी कोण येतात म्हणा? —सरकारी अधिकारी आले तर आम्हीं काहीं त्यांच्याकडे जात नाही. दुसरीं कुणी मोठीं माणसं इकडे फारच क्वचित येतात. त्यामुळं सहज चूक होते आहे माणसाची. एवढा राग करायला नको होता आपण. मला विचारलं असतं तर मी सांगितलं असतं—”

“ पण तुम्ही इथं आलां होतां हें मला काय माहित ? ” चहा घेत घेत बॅरिस्टरसाहेब म्हणाले, “ पण तुम्हाला तरी कसं विचारायचं ? तुम्हीं यांना मदत करीत असाल—पण ती स्वयंस्फूर्तीची मदत आहे. यांना इथं पाठवलं आहे तें काँग्रेस कमिटीनं. इथल्या कामावद्दल काँग्रेस कमिटीला हे जबाबदार आहेत. म्हणून मी—”

“ काय विचारायचं होतं ? ” किकी मधेंच म्हणाली—त्याच वेळीं दुसरा चहाचा पेला आणून जनीनं माझ्या हातीं दिला. मी तसाच उभ्याउभ्यानं चहा घेत होतो.

“ विचारायचं काय ? ” बॅरिस्टरसाहेब म्हणाले, “ हा जो काल तमाशा केला तो काँग्रेस कामेटीच्या वतीनं, असं मला सांगण्यांत आलं होतं. तमाशा करण्यासाठी का यांना इथं पाठवलंय ? ”

“ खरंय आपलं म्हणणं ! ” किकी म्हणाली, “ मलासुद्धां तें आवडलं नाही. ” असं म्हणून एक क्षणभरच माझ्याकडे पाहून पुन्हां बॅरिस्टरसाहेबांकडे वळून ती म्हणाली, “ या खेड्यांतले आचारविचार आपल्या परिचयाचे नाहीत. मलासुद्धां ते अजून माहित नव्हते. त्या जुन्या शिरस्त्यांच्या आधारावर हे सारे प्रकार इथं चालतात. पण मला काहीं तें आवडत नाही. आपलं म्हणणं अगदीं वरोबर आहे. असल्या प्रकारांचा वेळींच निषेध झाला पाहिजे—”

ती बोलत असतांनाच बाबीकाका रागारागानं आंत आले—पण तिथं बॅरिस्टरसाहेब असल्यांचं पाहून एकदम थबकले. किकी तशीच हंसत हंसत बॅरिस्टरसाहेबांशीं बोलत होती आणि तेही मोठ्या कौतुकाच्या दृष्टीनं तिच्याकडे पहात होते, याचं बाबीकाकांना आश्चर्य वाटलं.

आम्हीं सहभोजन केलें

“या—बसा !” असं मी म्हटलं तरीही बाबीकाका तसेच उभे राहिले असं पाहून किकी म्हणाली, “या ना काका, मी सारं समजून सांगतें—” बाबीकाका येऊन बॅरिस्टर-साहेबांच्या शेजारी बसले तेव्हां किकी म्हणाली, “थांबा हं—चहा घेऊन येतें.”

“काहीं नको चहा मला.” बाबीकाका तावातावानें म्हणाले. तरीही किकी आंत निघून गेली.

“अशी समंजस मुलगी मी कुठंच पाहिली नाही !” बॅरिस्टरसाहेब म्हणाले.

“अहो, मुलगी काय म्हणतां ?” बाबीकाका राग विसरून मोठमोठ्यानं हंसत म्हणाले, “आतां मुलगी म्हणायचं नाही. ती मुलगी आहे खरी पण ती माझी—आतां—पण जाऊं द्या ? इथं नकोत त्या गोष्टी. ऐकलंस का कमा, आतां चहा नको मला—” बॅरिस्टरसाहेबांकडे वळून ते म्हणाले, “सकाळींच इकडे कुठं आलां होतां ?”

“तें मी सांगतें !—” चहाचा पेला बाबीकाकांसमोर ठेवीत किकी म्हणाली, “तें असं झालं काका, कालचा प्रकार कांहीं मला आवडला नाही. हीं असलीं माणसं इथं आलेलीं—यांना का हे तमाशे दाखवायचे ? पण ही वेडं आहेत ना आमच्या गुरुजींचां ? कांहींतरी डोक्यांत घेतात झालं ! म्हणूनच मी काल घरीं आलें नाहीं. म्हटलं वेळींच त्यांची चांगली कानउघाडणी करीन. चांगल्या मनच्या दहा गोष्टी ऐकवल्या त्यांना काल तमाशा संपल्यानंतर.”

“असं होय ?” बाबीकाका एका घोटसरशीं चहाचा पेला खालीं करून म्हणाले, “मग येतेस ना आतां ? चला बॅरिस्टरसाहेब, आतां काय बोलायचं असेल तें तिकडेच बोलूं.”

“तुम्हीं व्हा पुढं,” किकी म्हणाली, “मी आलेच इथली व्यवस्था लावून. आज पाहुण्यांना आमंत्रण आहे जेवायचं.”

“छे, छे, मी मुळींच येणार नाहीं—” बॅरिस्टरसाहेब ताडकन उठून म्हणाले. त्याबरोबर बाबीकाकाही उठून उभे राहिले.

“असं कधीं झालंय ?” किकी म्हणाली, “सकाळींच आमंत्रण द्यायला येणार होतो आम्हीं, तोच यांचीं स्वारी आली. धोंडशेट येणार आहेत, पांडुअण्णा येणार आहेत, आणखिन् बरीच मंडळी येणार आहे. तोच बेत ठरवला आम्हीं पहाटे. आतां रीतसर आमंत्रण द्यायला गुरुजी येतील तिकडे ! इथं सैपाकाकडे मला पाहिलं पाहिजे. एकटी जनी अन् ती म्हातारी—काय होणार आहे त्यांच्या हातून ? अन् काका, तुम्ही पण यायचं हं पाहुण्यांबरोबर. नाहीं म्हणायचं नाहीं. मला मोठं वाईट वाटेले.”

मी-रामजोशी.

“ बरं बरं. ” बाबीकाका हंसत म्हणाले, “ येईन हं !—पण आतां आम्ही जातो. साहेबांकडे काम आहे माझं—कायद्याची सल्ला ध्यायची आहे एका बाबतीत. ”

ते निघाले असं पाहून काय करावं हें मला सुचेलना. किकीनं मला डोळा घातला. तेव्हां अंदाजानं तिचं मनोगत ओळखून मी अदबीनं नमस्कार करीत म्हटलं, “ तेव्हां म्हटलं उभयतां पायधूळ झाडायची दुपारीं—अन् पंक्तीचा लाभ द्यायचा आम्हां गरीबांनां. रीतसर आमंत्रण द्यायला मी येतोच आहे तिकडे थोड्या वेळानं धोंडशेटना घेऊन. ”

“ काहीं जरूर नाहीं. ” बाबीकाका म्हणाले, “ पोंचलं बरं आम्हाला आमंत्रण. मुद्दाम द्यायला नको काहीं. ”

“ मोठी कृपा झाली आपली ! ” मी दाराबाहेर पडलेल्या त्या दोघांना पुन्हां एकदां नमस्कार करीत म्हणालों.

ते नजरेच्या टापूपलिकडे जाईपर्यंत मी थांबून राहिलों होतो. मागं वळलों मात्र, त्यासरशीं जनी आणि किकी मोठमोठ्यांनं हंसत सुटल्या.

त्यांच्या हंसण्याला मी जोड दिली नाहीं.

“ हें काय चालवलं आहेस ? ” मी खरोखरच रागारागानं म्हणालों. त्या दोघींचंही हसूं आवरत नव्हतं. उकळ्यावर उकळ्या येत त्या सारख्या हंसत होत्या. “ आतां गप्प राहातां कीं माहीं ? ” मी एकदम ओरडून म्हणालों, “ हें काय नाटक चाललंय ? अन् मीही मुखोसारखा लागलोंय तुमच्या नादीं. तुम्ही काहीं तरी म्हणावं अन् मी त्याला होकार द्यावा ! कुठं आहेत पांडुअण्णा ? कुठं आहेत धोंडशेट ? केव्हां विचारलं आहे त्यांना ? कुणि विचारलंय ?— ” माझ्या प्रत्येक प्रश्नाला एका एका हंशाच्या उकळीचं उत्तर येत होतं.

“ पण वेळ मारून नेली कीं नाहीं ? ” मोठ्या कष्टानं हसूं आवरीत किकी म्हणाली, “ कसे गार झाले काका ! किती बेमालुम अभिनय केला मी. ”

“ अन् आमंत्रण द्यायला मला पाठवणार होतीस ? ” मी तावातावानं म्हटलं, “ अन् आतां काय करणार आहेस ? पांडुअण्णा अन् धोंडशेट यांना कोण जाणार आहे सांगायला ? ”

“ तेवढ्यानंच काय झालंय ? ” जनी म्हणाली, “ चार दोन ढोलवाले नको का बोलवायला ?—पंक्तीला बसायला !—अन् हे येतील त्यावेळीं ढोल वाजवून त्यांचं स्वागत नको का करायला ?—”

“ वा वा ! ही छान कल्पना ! ” किकी म्हणाली, “ एकुण तुला डोकं आहे जने. काकाही येणार आहेत, तेव्हां होऊन जाऊं दे एकदां हा समारंभ ! ” असं म्हणून किकीनं जनीची पाठ

